

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний
і науково-літературний
місячник

Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political,
Social, Scientific & Literary
Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 3 (348), March, 1977, Vol XXX

Головний Редактор Григорій Драбат
Розділ «Література і Мистецтво» редакцус Леонід Полтава

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N1 1LF. Tel.: 607 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1977-ий РІК

Країна	Річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	20 дол.	10 дол.	6 дол.	2 дол.
Австрія	300 шіл.	150 шіл.	80 шіл.	30 шіл.
Аргентина	1000 пез.	500 пез.	270 пез.	90 пез.
Бельгія	600 б.фр.	300 б.фр.	160 б.фр.	60 б.фр.
В. Британія	10 ф.	5 ф.	2,70 ф.	90 п.
Канада	25 дол.	12.50 дол.	7 дол.	2.50 дол.
США	25 дол.	12.50 дол.	7 дол.	2.50 дол.
Німеччина	50 нм.	25 нм.	15 нм.	5 нм.
Франція	80 фр.	40 фр.	25 фр.	9 фр.
Швеція	100 кор.	50 кор.	30 кор.	10 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.

Адреси наших Заступників на стор. 3-ій обкладинки

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ДРАМАТИЧНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 3 (348)

БЕРЕЗЕНЬ, 1977

Річник XXX

Зміст III-ої книжки

БОРИТЕСЯ — ПОВОРЕТЕ!	259
<i>Жертви терору окупантів і національне визволення</i>	
ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА: СОРОКОВА РІЧНИЦЯ ЄЖОВЩИНИ (1937—1977)	263
ДМИТРО ДОНЦОВ: ДВА ПАТРІОТИЗМИ	271
ЗИНОВІЙ МАТЛА: МИТРОПОЛИТ А. ШЕПТИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ	289
<i>Документи з московських концтаборів</i>	
В. МАРЧЕНКО: ЛИСТ ДО СХІДНЬОНІМЕЦЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ	298
— СТРАЖДАННЯ І НЕВГНУТІСТЬ СТЕПАНА САПЕЛЯКА	302
ОКСАНА МЕШКО: ВІДКРИТИЙ ЛИСТ Л. І. ВРЕЖНЄВУ	306
— БОРОТЬВА І. ГЕЛЯ ЗА СТАТУС ПОЛІТВ'ЯЗНЯ	309
<i>Мистецтво і драматургія</i>	
Г. Н. ЛОГВИН: ПО УКРАЇНІ — СТАРОДАВНІ МИСТЕЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ (10)	311
ПРОФ. СТЕПАН ЧОРНИЙ: ВОЛЬОВІ ХАРАКТЕРИ В ДРАМАТИЧНИХ ФРАНКОВИХ ТВОРАХ (закінчення, 2)	323
<i>З галерії творчості наших письменників і поетів</i>	
ОЛЬГА ЛУБСЬКА: З НЕОПУБЛІКОВАНОЇ ЗВІРКИ ПОЕЗІЙ (з першою зорею, Були у матері сини, Валяда про Героїв, Степами дні пли- вуть, На Прилуцькому шляху, Згадка про усміхнені вікна, Похмурі дні твої, Холодно серцю, Запахли айстрами світанки, Залізнякові на славу)	329-331
Д-Р МИКОЛА М. АРКАС: ПОВІСТЬ ПРО НАШ СТЕП ШИРОКОДОЛИЙ (19)	332
І. ХАРИТОНЕНКО: ЗАЧИНЕНІ ВІКОННИЦІ	344
*	
Д-Р ПЕТРО МІРЧУК: ДО СПРАВИ ВВИВСТВА Т. ГОЛУФКА (До історії ОУН, закінчення — 3)	348
<i>Огляди і критика</i>	
ЗЕНОН КАРПАТЮК: УКРАЇНЦІ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬЩІ	360
ВОЛОДИМИР ЖИЛА: МИКИТА МАНДРИКА ТА ЙОГО «ЗАВЕРШЕННЯ ЛІТА»	372
М. О.: ТРИ НОВІ ПЛАТІВКИ ГАЛИНИ АНДРЕАДІС	378
*	
ІВАН ХОМА: ПАМ'ЯТІ РОМАНА СОЛТИКЕВИЧА	381
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»	383

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

БОГОМАТЕР — ДЕТАЛЬ ІКОНИ З МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
В ІЗКАХ

БОРИТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!

Тарас Шевченко для українського народу не тільки геніяльний поет, великий революціонер, що струснув сумлінням сучасників, щоб рятувати нарід від загибелі, він, передусім, з плеяди тих духових велетнів, що їх посилає Бог народам, а ім'я яким — пророки. Був «апостолом правди», тієї правди, що вогняним полум'ям освітила свідомість його сучасників і запалила серця всіх майбутніх поколінь.

Появився Шевченко на нашій історичній арені саме тоді, коли горда й славна колись спільнота русичів-українців перетворилась у безвольних рабів. Уже затиралися рештки слави козацької нації, її лицарського духу. Нащадки лицарів преславних, як каже сам Шевченко, «пудром обсипалися та цариці патинки лизали», здираючи шкіру з молодшого брата-гречкосія. Козацька Україна «заснула», а з нею і її «п'яна слава». Сини її, одні на чужій роботі, раби й кріпаки, інші, «лакеї з кокардами на лобі» — служили московському цареві, перетворилися у «гразь Москви» або у «варшавське сміття». Горді нащадки козацтва ставали

кріпаками, а ті, що повинні були будити Україну, присипляли її великою силою слів, нанесених із чужого поля. Світ, що його застав Шевченко, дуже нагадує нам сучасну добу, його можна порівняти з тим світом і часом, що про них згадує св. апостол Павло:

»Прийдуть небезпечні часи, з'являться люди себелюбні, грошолобні, чванькуваті, брехливі, жорстокі, зрадливі, що мають маску благочестя, але не його силу«.

Це вік розкладу, панування брутальної сили, що нищить усі духові вартості, матеріалізує і відриває людей від Божих законів і від їх призначення на землі.

Система Шевченкових ідей — це система Божих правд, система великих традицій української культури, розуму й серця наших предків. Той вічний закон батьків він відновив і доповнив у свідомості »приспаной« нації, яка втратила пам'ять минулого, свою візію і призначення.

Яку ж спадщину залишив нам Шевченко, що в ній таке цінне й сильне, що примушує кожного з нас дивитися на неї, як на наші найбільші національні святощі?

Насамперед — це духове переродження української нації. Ціла Шевченкова творчість — неоціненні перлини-скарби самопізнання нації, її духової величі й покликання. Кожний його вірш нанизаний такою чистою і безмежною любов'ю до України, до рідної традиції і бувальщини, до славного минулого народу, до правди і волі, що читаючи, бачимо правдиві образи нашої Батьківщини — то світлі часи її панування і слави, то образ України-страдниці, закутої в кайдани. Скаля Шевченкової любови до України доходить до безмежжя, до повної резигнації з особистого життя і щастя. Засланий з України в холодну й непривітну північ московської імперії, він думає не про свою долю, а тільки про долю України: »Мені однаково, — каже він, — чи буду я жити в Україні, чи ні... Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її окрадену збудять«. І звертається він до сучасників і нащадків: »Свою Україну любіть, любіть її во врем'я люте... за неї Господа моліть«.

Своїм огненно-віщим словом Шевченко струснув сумлінням »рабів незрячих«, пробудив зі сну народ, увілляв у знеможені й безвільні душі животворної сили і снаги. Його слова правди, віри й надії понесли по всій Україні, загорілись полум'ям, розтопили людям черстве серце й випростували похилі спini. До всіх тих, що згубили »образ Божий«, він голосом пророка звертається, картаючи: »Схаменіться, будьте люди!« »Образ Божий багном не скверніте!«

Шевченкові поетичні візії людини, щасливої сім'ї, суверенної нації у »народів вільному колі«, оживлені Христовими заповідями — це найсправедливіша концепція побудови життя людей і народів. У його

»Посланню живим, мертвим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні сущим...« — висловлена якнайповніше істота самої нації, пов'язаність спільноти живих, мертвих і ненароджених. Хто не знає предків своїх, їх »діл незабутніх«, їхніх ідей і боротьби, тому шлях у майбутнє в темряві непрозорій.

Сплундрована московськими окупантами Україна була для Шевченка »землею обіцяною«, з якої пророк мав вивести народ з рабства й неволі. Тому й закликав усіх: »Полюбіте щирим серцем велику руїну...«, бо нема на світі другої України, немає другого Дніпра.

Шевченкові роковини й сьогодні відзначає весь український народ, але не »в сім'ї вольній, новій«, про яку він мріяв навіть в останні хвилини свого життя. І цей факт є гірким свідченням, що Москва й досі поневолює Україну. Наших братів і сестер запрягає в нове колгоспне ярмо, зробила рабами новітньої московсько-большевицької імперії. Навіть »молитись ворог не дасть«, але душі живої він не може скувати. Тепер Москва не може сказати, як колись казала, що »ніякої України не було, нема і не буде«. Віще слово й невмирущий дух національного генія — перемогли. Заперечити Шевченка, вирвати його з душі народу окупанти вже не в силі, але відбирають українському народові правдивого Шевченка і підсувають фальшивого, такого, якого вони можуть визнати і терпіти.

Шевченкові роковини відзначають скрізь по цілому світі. І свідомість тієї великої спільноти українців, яка віддає поклін найбільшому своєму Генієві — радісна й велична, нам здається, що чуємо спільні удари сердець розсіяних по цілому світі наших братів і сестер. Але поруч із монументальністю спільного відзначування Шевченкових роковин є і найбільша наша трагедія, бо на рідних землях панує неволя і непразда, всрог фальшивими словами удавано прославляє того, кого насправді хоче розп'яти і стерти пам'ять по ньому. Тому й наказує фальшувати ідейно-духову спадщину Шевченка і проголошувати його »пролетарським поетом«, »матеріялістом«, »атеїстом«, поетом »клясової боротьби«.

Але не здолали і не здолають »розбійники-людоїди«, як казав Шевченко, правду побороти. Їх огнем печуть Шевченкові революційні ідеї: »Смійся лютий враже, — слава не поляже, а розкаже, чия правда, чия кривда...« »Стережіться ж, бо лихо вам буде... в день радости над вами розпадеться кара. І пові вогонь новий з Холодного Яру«.

Оцього вогню з »Холодного Яру«, отої кари українського народу боялися московські царі, бояться і їх переємці — московські большевики.

Шевченко викресав в українському народі оцю революційно-визвольну іскру »вогню великого«, переніс ідею української державности з минулого в майбутнє, сполучив державницькі традиції княжої і козацької діб з ідеями національного відродження нових часів.

Коли зіслання Пророка є ласкою Божою, то заповіт і завдання його перебирають на себе цілі покоління. Хоч цілий вік розділяє нас від живого Шевченка, проте його дух невтомно витає над землею українською, а його Слово стало на сторожі правди і волі українського народу.

Чимало за той час — доброго і злого — записано на сторінках нашої історії. Чимало нанесла ворожа рука брудного намулу на ідейно-кришталеву творчість нашого генія, намагаючись зфальшувати його ідеї і безсмертну спадщину. Але Шевченко вже навчив нас. «чїїх батьків ми діти, ким і за що закуті». Зірвав темну московську заслону, що закривала тисячолітню українську культуру й історію. Відновив живу українську мову, навчив нас «не цуратися того слова, що про Україну»... Дав нам силу вірити, що «Встане Україна... і помоляться на волі невольничі діти».

Засіяв Шевченко своїми ідеями багаті жнива. На його ідеях вирости і виховалися вже цілі покоління української нації, цілі когорти борців за Бога і Україну. Йдуть вони без кінця — сильні, незламні, нездоланні. Здійснюють Заповіт свого генія-пророка, надхненні його віщим закликом: «Борітеся, поборете, вам Бог помагає!»

У своєму «Посланні» Шевченко звертається до всіх своїх земляків, «в Україні і не в Україні сущих», себто і до нас — української еміграції. І найкращим і єдиноправдивим вшануванням роковин нашого національного генія-пророка — буде наше внутрішньо-духове переродження. Кожного дня, в кожному пору і в кожную хвилину черпаймо з його святої спадщини любов до України, зміцнюймо нашу віру, надію, збагачуємо наше життя на чужині високими духовими вартостями народу, що свідомий своєї історичної місії, збільшуймо нашу активність і жертвність. Будьмо сильні духом, не падаймо під тягарем зневіри і сірої буденщини, бо вже нема у світі такої ворожої сили, що зможе подолати відроджену Шевченком українську націю.

Передаймо цей найцінніший наш скарб — творчу Шевченкову спадщину, незфальшовану, правдиву, як «Господа слова», — нашому до-ростаючому поколінню на еміграції, щоб збудити в нього національну гордість, віру і любов до його далекої, незнаной йому, але близької і дорогої для кожного правдивого українського серця — Батьківщини-України.

З чистим серцем і незламним переконанням даймо собі обітницю здійснити останню волю нашого національного генія — порвати ворожі кайдани, бо тільки «у своїй хаті, своя правда, і сила, і воля». А тоді спом'янемо його «не злим, тихим словом» у сім'ї вольній новій, і ще раз повторимо священні слова: «Наш еси поете, а ми народ твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки...»

Олена ЗВИЧАЙНА

СОРОКОВА РІЧНИЦЯ ЄЖОВЩИНИ (1937—1977)

Наприкінці 1936 року, помережаного злиднями та страхом, всі громадяни т. зв. ССРСР були заскочені новиною, що раптом упала на їхні голови з високих башт московського Кремлю, та ще й з уст «геніального вождя, друга, батька й учителя передового людства» — Йосипа Віссаріоновича Сталіна! Він сам особисто проголосив, що всі громадяни ССРСР тепер житимуть під «сонцем» створеної ним нової конституції, «найдемократичнішої у світі!», яка має започаткувати *нову* еру в історії людства! Отже, починається нова «щаслива епоха» в житті советських громадян!

В цьому ж періоді довголітнього наркома внутрішніх справ ССРСР, заслуженого чекіста Ягоду, змінив... нікому, покищо, невідомий Ніколай Єжов. Він почав свою діяльність з дуже енергійного поборювання «шкідництва» й «спекуляції» на господарсько-торговельному фронті тогочасного життя... Скрізь і всюди відбувалися арешти «шкідників» і «спекулянтів», а слідом за арештами — привселюдні показові судові процеси над т. зв. «вредителями» (шкідниками), яких енергійно витягали за вуха на світло денне чуйні вартові внутрішньої безпеки в їжакових, дуже колючих рукавицях...

Слухняна советська преса дружнім хором співала хвалу новому сталінському, *залізному* наркомові внутрішніх справ за його успішну боротьбу із шкідництвом на господарському фронті, подаючи советським громадянам надію на можливість незабаром дещо ситніше їсти, а може й одягнутися краще... А самого Єжова раз-у-раз популяризували в пресі не лише статтями, а й так званим «дружнім шаржем»: читач бачив в часописах молодцювато-струнким, згодом-сильним, з молодим — його *власним* і зовсім не шаржованим обличчям; фото з виконаної справді талановитим мистцем картини показувало, як новий нарком виловлює «шкідників» із густої юрби советських громадян... У той час, як його ліва рука була занурена в саму глибину переляканого наговпу, щоб когось на світло денне ось зараз же витягнути, то права рука була вже тріумфально піднесена вгору, міцно стискаючи не одного, а кількох щойно схоплених його аж надто довгими, вдягненими в їжакову рукавицю пальцями... Глядач наочно бачив, як боляче, як глибоко в'їдалися в скоцюрблені тіла щойно схоплених гострі голки їжакових рукавиць товариша Єжова! Така картина вражала й запам'ятувалася назавжди, демонстровано її не лише на сторінках преси, а й на стінах будинків залюднених вулиць.

Ніколи не раховані тисячі наївних советських громадян спрагло чekali пскрацання на економiчно-господарському фронті життя, солодко мріючи про... поживний харч та пристійний одяг... Але... дні непомітно складалися в тижні та місяці, а так красномовно рекламоване їжакowymi рукавицями покращання в побуті громадян не давало про себе знати... Натомість... арешти з початком 1937 року стали масовими; одягнені в їжакові рукавиці здовжені пальці товариша Єжова вже нищпорили у всіх галузях життя і праці й скрізь знаходили винних: у советських установах, на заводах і фабриках, а зокрема серед учителів українських шкіл та серед тих трудівників усіх галузів життя, які, проживши під большевиками майже повних 20 років (1917-1937), все ж не зреклися віри в Бога... Вчителів майже масово звільняли з праці під претекстом «недостатнього виховання молоді в комуністичному дусі», а слідом за звільненням арештовували; релігійних людей арештували за т. зв. «церковну активність»... За Єжовщини — це був великий злочин!

Стихія ежовських арештів, немов та пожежа, що розгоряється від... спалахування сірника, з казковою швидкістю охоплювала всі простори ССРСР, а зокрема УССР, де... під тиском одягнених у їжакові рукавиці пальців стало вже небезпечно навіть розмовляти по-українськи хоч би й у чотирьох стінах свого, але... належного до житлокооперативу помешкання: якась «мила» сусідка могла почути, донести куди слід, і... обвинувачення в українському націоналізмі було готове й «доказане». Майже всі в 1937-му році говорили «по-руськи», а про українізацію недавню минулих років боялися й згадувати, бо в той час... »там, де зібралося троє, — один, напевно, був шпигуном!«¹ Страх стуляв людям уста докупи і, владно розпростерши свої магічні крила над масою покищо не арештованих iще громадян, позбавляв їх сну, відпочинку, здібности логічно думати, ба навіть і апетиту до їди... Трудно було скупчити свою увагу на чомусь *іншому*, крім очікування арешту для себе й своїх рідних! Ставало трудно дихати! Чому? А тому, що довкола вдень і вночі невинно зникали люди!

Уночі невинно роз'їздили вулицями міста чорні, з усіх боків закриті й позбавлені вікон авта, що придбали собі влучну назву «чорних воронів»: це були великої вмістимости автомашини, куди енкаведисти вкидали арештованих протягом ночі по окремих районах міста, а на світанку везли свою здобич до т. зв. *слідчої* в'язниці, де відбувалися допити в супроводі тортур... Але таких нічних «жнив» для Єжова було, очевидно, замало, і тому арешти відбувалися також і вдень.

Уніформований, а інколи й по-цивільному одягнений енкаведист на вулиці казав людині: «Следуйте за мною! Ви арестовані!» Якщо вона не підкорялася наказові, то... енкаведист показував виповнений на ім'я даної людини ордер НКВД про арешт... Арештована людина му-

1) Ця фраза була в той час ходячою.

сила йти за енкаведистом мовчки: десь недалеко стояло легкове енкаведівське авто, частково вже виповнене кількома арештованими... До тих кількох додавався ще один...

Арешти відбувалися і в чергах за харчами, і при виході службовців о 4-й годині дня з установи на вулицю, ба навіть і під час праці в установі: до нещасного кандидата на арештанта, що працював, занурившись у свої папери, тихенько підходила комсомолочка-співробітниця спецсектору даної установи і... казала тихенько своїй жертві на вушко — «Зайдіте в спецсектор! Там вас очікують!» Нещасливий слухняно зникав за дверима спецсектору і... до свого стола, як правило, вже не вертався, бо його виводили агенти Єжова геть *іншими* дверима; спецсектор звичайно мав двоє дверей! (Див. стор. 5-6, I-го тому мого роману «Страх», виданого з нагоди 20-річчя Єжовщини Українською Видавничою Спілкою в Лондоні в 1957 році). 24 години (день і ніч!) невпинно «працювали» одягнені в їжаків рукавиці здовжені пальці Ніколая Єжова! А кожна прилюдна промова на зборах кожного колективу завжди кінчалася окликами: «Да здравствует великий Сталин — гениальный вождь, друг, отец и учитель передового человечества! Да здравствует сталинской железный нарком внутренних дел — Николай Иванович Ежов!» І грім оплесків, завжди бурхливо й дружньо, підсумовував оці два окличники! Не бити в той час у долоні — це була б привселюдно доведена контрреволюція! Отже, — арешт!

Повільним, упевненим маршем йшли у вічність застрашливі місяці 1937-го року! За винятком липня, вони не були пекучо-гарячими, але... всі *здавалися* нестерпно-пекучими під надто пекучим «сонцем найдемократичнішої в світі» сталінської конституції, один з найбільш промовистих пунктів якої твердив: «Божевільні й арештанти права голосу не мають». До того ж гаслом тогочасної п'ятирічки було «знищити рештки капіталізму в свідомості людей», і Єжов це завдання дуже ретельно виконував! Що ближче ставало до «Всесвітнього свята», себто до дня перших всенародних виборів на ґрунті Сталінської конституції (що мали відбутися у грудні 1937-го), то більше пнулася все вгору та вгору кількість щоденних арештів!

Арешт кожної людини зокрема був страшним лихом не лише для самого арештованого, а й для його родини, бо... арештанта негайно проголошували «ворогом народу», а осіб, найближче з ним споріднених (насамперед — дружину), негайно ж звільняли з роботи з ось яким незмінно-стандартним написом у трудовому списку: «Звільнено за зв'язок із ворогом народу». З такою, офіційно зазначеною причиною звільнення трудовий список ставав вовчим квитком, що закривав, ба навіть і *замикав* геть чисто двері перед обличчям людини яка щойно втратила чоловіка, батька, брата, маму чи сестру... Але й це ще не все: оскільки житлова площа всіх советських міст належала житловій кооперативній, яка, розуміється, йшла завжди «в ногу» з директивами Сталіна, то... кожну родину щойно арештованого «ворога народу» вики-

дали з помешкання геть: інколи просто на вулицю, а вже дещо пізніше — в підвал або на горище, а звичайно — відразу ж таки в якісь непригідні для людського існування «трущоби» — підвали, горища, напівзруйновані вже будинки, де тулилися бездомні пси, тощо... І... це ще не все! Всі знайомі й друзі вмиг ставали незнайомими й 100% байдужими до переживань «родини ворога народу»! Не лишалося нічого іншого, як... ходити на базар зі своїми та арештованого члена родини недоносками, щоб... продавши їх за безцінь спиритним спекулянтам, купити по комерційних цінах «щось» із їдження! А раз на два тижні стояти день і ніч у тисячних чергах під в'язницею, щоб... передати (або й не передати) чисту сорочку арештованому членові своєї родини²: енкаведисти, як правило, не приймали принесеної арештантові білизни, якщо він до вини не признавався... і не хотів підписати протоколу обвинувачення не зважаючи на застосовані до нього тортури³... Члени родини «ворогів народу» гинули привселюдно, але всі покищо не арештовані робили вигляд, що цього не бачать... Розуміється, ніхто не провадив статистики смертності родин арештованих за Єжовщини, але мені точно відомо, що зокрема в 1937 році відсоток смертності серед споріднених із «ворогами народу» був дуже високий!

Над усім цим «раєм» під сонцем Сталінської конституції щодня владно лунав заклик «батька» Сталіна до підвищення чуйності («бдітельності»). До стеження кожного за кожним і всіх за всіма! У школах навчали дітей стежити за батьками і йти слідами гучно прославленого Павлика Морозова, який стежив за своїм татом і... доніс на нього! За це Павлика вшановано й увіковічено пам'ятником!

»Жіть стало лучше, жіть стало веселее!« — сказав «великий» Сталін... Дуже слухняно розвівалися, згідно з примхами вітрів осінніх, яскраво-червоні прапори довкола усміхнених облич Сталіна та Єжова... Був листопад 1937-го року... Вже відсвятковано й XX-ту річницю Жовтневої революції... Дільничні виборчі комісії врочисто вивисили списки виборців, і... чимало знайшлося таких громадян, які себе (о, жах!) у тих списках не знайшли! О, горе! Ходили до виборчих комісій, виясняли, хвилювалися... Їх вислуховували й казали *почекати*: справа виясниться! Минали дні, і тих, не включених до списку виборців, протягом наступних днів... заарештовано! Справа... вияснилась: зі списків виборців передбачливо усунено не лише вже арештованих, а й тих, які були на черзі⁴... Мудро зроблено! Бо... якби ці, трохи пізніше

2) Картину такої, справді тисячної черги під І-ю Холодногірською в'язницею Харкова читач може бачити на обкладинці збірки оповідань мого авторства під назвою «Оглянувшись назад» і... при бажанні, прочитати оповідання під цією ж назвою.

3) Ось живучий приклад: від мене ні разу не прийняли чистої білизни для мого ув'язненого чоловіка, бо він не підписував протоколу обвинувачення, не зважаючи на всі застосовані до нього тортури. І... таки й не підписав.

4) Див. розділ ХХІ двотомової повісті «Ворог Народу» О. Звичайної та М. Млакового, двічі нагородженої І-ю премією на літературних конкурсах Європи й Америки, — том перший, сторінки 310-318.

арештовані, були в списках виборців, то... голосування «щасливих» громадян під «сонцем сталінської конституції» не могло б бути сто-відсотковим!

День виборів (за сталінською конституцією) прийшов 12 грудня 1937 року. В останніх перед цією датою днях хвиля арештів досягнула свого апогею...

*

Під час слідства бачитися з ув'язненим «ворогом народу» було заборонено. Єдина надія побачити свого рідного востаннє — це був етап, себто час, коли в'язнів перевозили із в'язниці до «Поста сортувального» (в Харкові), де відбувалося навантажування до скотарських вагонів і формування етапних потягів, що везли до невідомих таборів тих в'язнів, які... вже визнали за собою вину... Отоді в процесі розвантажування з авт і навантажування до вагонів декому (далеко не всім!) щастило побачити свого рідного... ба навіть і перекинутися кількома словами...

Напередодні виборів до советського парламенту на терені «Поста сортувального» відбувався процес навантажування «ворогами народу» не одного, а трьох потягів, і тривало це протягом 10, 11 і 12 грудня 1937 року... Я була там і бачила те, чого забути не можна... Описала це в оповіданні «Всенародне свято» (див. стор. 93 моєї збірки «Оглянувшись назад», видання «Дніпрової Хвилі», 1954 р.). На жаль, розмір статті тримає мене в своїх межах і я не можу тут дозволити собі на розкш розповіді про те, що бачила й чула... Скажу лише, чимала кількість в'язнів була в літньому одязі, і так одягнених вантажили в етапні потяги в... грудні, щоб везти в... Сибір та на Далеку Північ... Бородаті, зарослі, кольору глини, обличчя з ознаками биття на них; подекуди радісні вигуки з нагоди знайдення очима когось у натовпі, що оточував видовище; подекуди кинута в натовп заздалегідь заготовлена записка з адресою рідні на ній і вигукнуте прохання занести її до неї... Вартіві вантажили до кожного вагона 50 в'язнів, а в кожнім з трьох потягів було не менше, як 50 вагонів (я рахувала). Отже, в день «Всенародного свята» з «Поста Сортувального» в Харкові вивезено було щонайменше 7,500 в'язнів!

Куди ж тих нещасливих повезли? Дехто з них опинився в... затаємниченому таборі, тому й був позбавлений права листування назавжди. Приклад — чоловік моєї товаришки: він зник назавжди! Про ті затаємнені табори ніхто вам нічого не скаже! Проте про один такий знаменитий табір, що ковав сотні тисяч рабів (і напевно, ще й досі коває!) я дещо знаю і з нагоди 40-річчя Єжовщини можу з вами поділитися. Але, щоб усе було зрозумілим, доведеться зробити короткий відступ у давніше минуле, — себто в роки перед Єжовщиною і розказати коротко про золото... під советами!

— Про... золото? — здивовано запитаєте мене...

— Так, саме про золото!

*

Золото! Людина не може його зробити! Вона здобуває його з труднощами з надр землі... Золото не линяє, не гине, не ржавіє і, що саме головне, не старіє! Мабуть, саме за цю його якість людина і любить, і шанує його! Золото — це дарунок на спогад, це — реліквія, це — чудсва оздоба для жіночої краси! Всі люди на кулі земній шанують золото, і, мабуть, тому саме воно було, є і буде конечно-потрібним ґрунтом для забезпечення грошево-паперової системи в усіх державах світу. Недостатньо забезпечені золотим фондом паперові гроші завжди падають у ціні, ба навіть можуть перетворитися у справжнє паперове сміття. Приклад — советські «мільйони» 1920-21 років, які народ зневажливо прозвав «лімонами», бо за 1 мільйон не можна було навіть і одного «лімона», себто цитринки, купити!

В ті роки заховане в надрах населення золото (червінці царського уряду) стало несфідійною, але могутньою валютою. А тодішня, очолена Леніном большевицько-московська імперія гостро потребувала золота і... енергійно добувала його з двох напрямків: з надр землі на відомих іще за царя золотокопнях річки Лени (Сибір) і... з надр населення. Таку функцію покладено на агентів ЧК-ГПУ: це ж вони позабирали все золото від церков і монастирів, одночасно арештовуючи священників та ігуменів, це ж вони робили нічні обшуки у всіх необережних, що виявили себе, як здогадні власники захованих червінців. Хто не хотів показати, де заховано їх, то... був арештований.

З 1922-го року почалася нова, Леніном проголошена доба НЕП-у⁵, що кликала до життя приватну ініціативу і... приватний капітал. Зголосилося багато наївних: використавши їх для реставрації підприємств у всіх галузях народного господарства. через пару років московський Кремль проголосив їх «вредним елементом»: декого розстріляно, багатьох ув'язнено, а їхні й ними реставровані підприємства віддано московсько-большевицькій імперії разом з усіма запасами конфіскованого в них золота. Так званий СРСР кріпшав, і відбувалася стабілізація советського паперового рубля.

У 1932-33 роках відбувся червогий обман народних мас — на цей раз у велетенських розмірах, зокрема в т. зв. УССР: Постишев скомандував забрати геть чисто все від тих, які не йдуть до колгоспу і... нищити куркулів, як клясу! Мільйони селян пішли пішки до найближчих міст, несучи з собою плахту, вишиту сорочку та... золотого хрестика, якого мав майже кожен і кожна... А місто... не всілі було рятувати селянина від голодної смерті, бо й само потопало тоді в морі харчової та одягової мізерії. Надто високі норми виробітку, запроваджені в життя штучним, т. зв. стаханівським рухом, знижували рівень місячної заробітної платні міського мешканця, а купувати все, зокрема харчі, безпартійний мусів по комерційних цінах, бо... »закриті розподільни-

5) НЕП — Нова Економічна Політика.

ки», де все продавалося по дуже дешевих (плянкових) цінах, існували лише для членів компартії та їхніх родин. Тільки *хліб* видавали по пляновій ціні, але... нормовано: 300 грамів на службовця і лише 200 грамів — на його утримання. Такої кількості хліба було рідше замало, щоб можна було поділитися нею з голодним селянином. Ось чому в 1932-33 році селяни вмирали на вулицях усіх міст УРСР привселюдно... Міський мешканець не мав *чим* із селянином поділитися! Це було пляново передбачено, аби лиш «знищити куркулів, як класу!» І ось саме в добу штучно створеного голоду для селян та штучно створеної харчової мізерії для маси міського населення, з'являються пишні крамниці т. зв. «Торгсінів», де можна було купити *все*, але за *чужу*, не советську валюту, або за золото! Чужої валюти мешканці міста не могли мати, натомість побутове золото (хрестики, сережки, ланцюжки, годинники) мали і несли його до крамниць «Торгсін» *масово*... Ніс і селянин свого золотого хрестика, а обмінявши того хрестика на хліб і з'ївши його, умирав привселюдно під пишною вітриною «Торгсін»⁶. У Харкові було *кілька* «Торгсінів», а головний містився на майдані Тевелева в... будинку «уряду» УРСР! Якраз напроти редакції часопису «Комуніст», який *ніколи* не написав на своїх сторінках про те, що селяни вмирають від голоду під пишними вітринами «Торгсін».

Советському урядові було потрібне золото, і в першій половині 30-их років «Торгсін» слухняно постачали його... Але... всьому приходить кінець, і... десь у 1934-35 роках це джерело постачання золота вичерпалось: «Торгсін» перестали існувати, як і береги річки Лени перестали бути джерелом золота! Рятуйте! Де ж тепер золота дістати?

Але... советська влада передбачлива: вона проводила весь час геологічні розвідки в розшуках за золотом... Довго шукала і... знайшла! Але... де? У *найзмішнішій частині* кулі земної — на Колимі, планеті див, де 10 місяців — зима, а вся решта року — літо! Хто і за які гроші захоче поїхати туди, щоб добувати золото з ґрунту вічної мерзлоти?! Очевидно, *ніхто*! Яким же чином здобути те золото? — ось проблема! А золото ж таке потрібне і московсько-большевицькій імперії для власних потреб, і компартії для пропаганди комунізму на всій кулі земній, щоб її якнайшвидше зробити советською на чолі з Москвою-матушкою! Яким чином зробити процес добування золота у найзмішнішій точці кулі земної — *дешевим*? Яким чином побудувати там шосейні дороги, бараки, будинки? Єжовщина це питання розв'язала: наказ Сталіна *пляново* виконував Єжов! Потягами й кораблями пляново постачалася рабська, майже безплатна, робоча сила на Коліму — планету див, яка була й досі є джерелом дуже дешевого золота для пропаганди комунізму на всіх просторах кулі земної. Протягом

6) Про це див. початкові сторінки повісті «Селянська Санаторія» мого авторства, видана «Тризубом», Вінніпег, Канада, 1952. «Торгсін» — «торговля с іностранными».

7) Що «рабсилу» справді постачав Єжовим *пляново*, — про це є доказовий матеріал у повісті «Ворог Народу»: див. розділ XXVI, стор. 410-424, том I. Автори повісті О. Звичайна та М. Млаковий, який був копачем золота на Колімі.

років Єжовщини Сталін убивав не одного й не двох, а... трьох »зайців«: 1) позбувався всіх »інакомислящих«, виконуючи настанову 2-ої п'ятирічки »знищити рештки капіталізму в свідомості людей«, 2) досягав безоглядної підпорядкованості всієї решти, не арештованого, покищо, населення, і 3) постачав (пляново!) не тільки дешево, а майже зовсім безплатну »рабсилу« для добування золота з ґрунту вічної мерзлоти — в районі найбільшого холоду на кулі земній!

*

Вступаючи на шлях нового, ще невідомого 1977-го року, що є сороковою річницею Єжовщини, забудьмо, хоч би на кілька хвилин, про наші власні щоденні справи та віддаймо шану й помолімось за душі тих, ніким не порахованих, сотень тисяч українців та членів їх упосліджених родин, що впали жертвами неперевершеної в історії людства жорстокості доби Єжовщини! А при цій нагоді згадаймо в нашій молитві також і тих мучеників, які *тепер* теж гинуть ніким не рахованими тисячами у московсько-советським армі, зокрема синів і дочок поневоленої України, що боряться за право думати *інакше*, — не так, як того вимагають слущені з башт московського Кремлю стандарти! — за своє вільне життя у власній національній державі.

Щойно закінчивши мою статтю з нагоди 40-річчя Єжовщини, я з глибоким хвилюванням прислухуюсь до якогось дивного голосу в глибинах мого духового Єства, що шепоче мені молитовні рядки сл. п. Ю. Клена на адресу мучеників огидної советської системи панування над людьми, а саме:

Помолимося за тих, що у розлуці
Вночі гризуть залізні штаби ґрат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат!
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри Твої долоні милосердні!

(»Прокляті роки« — Ю. Клен)

Нехай же ця *молитва* з'єднає нас усіх за межами батьківщини сущих! У молитві за тих, що загинули без ліків, без могил і хрестів!

1 січня 1977 року

П. С. Віддаючи оцю мою статтю для оприлюднення на сторінках »Визвольного Шляху«, я почуваю м'єм обов'язком висловити мою щирю подяку »Українській Видавничій Спілці« в Лондоні за *культурно-якісне* видання чотирьох книжок мого авторства, присвячених показові доби Єжовщини, а саме: 1) двотомового роману »Страх« (804 стор.), що вийшов з нагоди 20-річчя Єжовщини в 1957 році, та 2) двотомової повісті »Ворог Народу« (939 стор.), авторства О. Звичайної та М. Млакового (політв'язня Колими), що вийшла в світ з нагоди 30-річчя Єжовщини, якраз на самім порозі 1967 року. Вдячна — О. З.

Д. ДОНЦОВ

ДВА ПАТРІОТИЗМИ

Рідко яке слово так часто вживалося, як слово — «патріотизм». І рідко в яке слово вкладався такий різномірний зміст, як у нього.

Хто оглядав чудовий фільм «Бенгальські гузари», той бачив там англійський патріотизм: скупчений, такий чутливий — за поволокою зовнішньої холодности — жертвенний, обов'язковий, свідомий велетенської відповідальности жменьки англійців за долю і долю країни з 350 мільйонами мешканців. Але та жменька *вважає себе за сінь землі*. Вона не розпливається у чужім оточенні, віддалена тисячі миль від рідного краю шанує, на далекій чужині, його звичаї й установи: від короля аж до сода з віскі, польо й теніса, що їх британські завойовники розносять із собою по всіх закутках землі.

Це один патріотизм!

А ось другий, патріотизм Квітки Основ'яненка. Цей автор описує зустріч, яку влаштувало цариці «малоросійське дворянство» в Харкові. Квітка нотує: «Сини, заздрісні на своїх батьків, що цілували руку Катерини Великої, 50 літ пізніше, в тій самій залі, з тим самим вірно-підданчим благоговінням удостоїлися поцілувати руку цесаревої Александри Федоровни» («Город Харьков»).

Квітка теж був патріотом. Він так любив рідну мову. Лишив у ній стільки творів. Так кохав Україну. Не менше, як ті британські старшини свою далеку Англію... Але англійці, на кожній п'яді землі, де ступали ногою, витискали печать свого духу і волі... Харківчани часів Квітки — наставляли чоло, щоб *чужинець* витиснув на ній свою печать.

І одні, і другі — патріоти. Швайцарці, які зломали могутність Габсбурга в своїх високих горах, — були патріотами. Були ними й інші швайцарці, які — в далекім Парижі — мрійно мугикали свої верховинські пісні, але вірою й правдою служили під корогами короля Людовіка XIV, XV, XVI-го, аж поки у Франції не забракло тих Людвіків... І вони любили свою прекрасну Гельвецію.

Але який же ж інший був їх патріотизм від патріотизму противників Габсбурга!

Я знав одного жида, інтелігента, що оповідав мені про свіжі напади на своїх співвизнавців: «Що за худоба!» — казав і його обличчя викривлювалося безмежною ненавистю й погордою... Ненависть, яка пізніше зродила Уріцьких і Троцьких, зродила жидівську солідарність і жертвенність. Знав я й одну українку (натуралізовану в Болгарії), з дуже славної родини, якої «очі заливалися слізьми, коли почує, що Україну катує червона Москва, що українці вмирають з голоду».

І один і друга — патріоти, але їх патріотизм іншого змісту і напруження. Ця друга — теж велика патріотка, але при відзначенні її юві-

лею — росіянка, що прийшла її вітати, сказала: — «Чия вона? Болгари кажуть — їх. Українці — уважають своєю. Ми, росіяни, маємо право назвати її нашою»¹.

Так, як «нашим» називають Архипенка, Драгоманова і Анну Стен — українці і москалі. Очевидно, патріотизм цих патріотів був іншого змісту, аніж, скажім, патріотизм Падеревського, якого — крім поляків — ніхто ніколи не смів і не міг назвати «нашим»...

Поляки — з точки погляду своїх національних ідеалів — мають всі причини бути гордими на свого Сенкевича і не дозволяють викреслити з нього ні титли, ні коми, ані навіть інтерпретувати його інакше, аніж — у його дусі. Це їх патріотизм. Їх патріотичний ідеал... Інакший був патріотичний ідеал, напр., М. Грушевського. Він радив інтерпретувати Шевченка — *contra* Шевченка; радив українцям і росіянам «підчеркнути ті моменти в його творчості, які говорять про можливість зближення (України з Росією, — Д. Д.), спільної праці в ім'я ідеалів гуманності»; радив інтерпретувати Шевченка так, щоб не виглядав він противником російської держави і «всього укладу російського життя»². І це був свого роду патріотизм, але — інакший!

Я знав одного видатного нашого діяча, гарячого патріота, який — при столі й при склянці — не міг стерпіти ніякої московської пісні, — це ображало його патріотичне ухо і не годилося з його довгими, вділ, козацькими вусами... Скінчив цей діяч у «Сельробі», в партії, яка діставала директиви від Постишева, чи його попередника, що вуса козацькі патріотам обтинав, часом разом із головою.

А проти нього і Квітки стояв патріотизм — Людвіків, бенгальських гусарів, Постишевих, які стягали під свої корогви інших.

Таких прикладів, які показують різницю обидвох патріотизмів, можна навести більше. Мойсей, що вивів ізраїля з єгипетської неволі, наражаючи його на тяжкі терпіння — це один патріотизм. Його противники, що тягли стомленого ізраїля назад під фараона, де був хліб, хоч було й ярмо — це другий патріотизм...

Коли хочемо провести поділову лінію між ними — то вона буде така: один патріотизм це той, що в почутті своєї вищості ставить собі ширші завдання; що прагне підбити своїй волі опірну волю інших людей і опірну силу інших земель; що приймає непевність, мов вроджений до того, щоб провадити інших і їм наказувати, рішати проблеми великого формату.

Другий — той, який, у почутті своєї нижчості, пристосовується до волі інших; якого засада — сидіти й не рипатися; який не любить непевного, який шукає проводу і команди; якого гаряча, але обмежена любов до свого, до рідного — спихає націю до значення *народу-провінції*. З милим, але провінціальним патріотизмом. Такий патріот гор-

1) «Тризуб», ч. 46. 1936, стор. 8 і далі.

2) ЛНВ, 1914, кн. II. М. Грушевський — Шевченкове століття.

дий — як італійці — на свої руїни і музеї, як німці на свою музику і Ehrlichkeit (чесність); як ми — на козацькі вуса, «рідні» пісні, або на побутовий театр. Цей патріотизм — для домашнього вжитку, — не раз переконаний і завзятий. Але його амбіція і любов — обмежуються речами дрібними. У великих — він з респектом збочує перед іншими. Як недавно венеційський вуличник, простягаючи жебрацьку руку до лорда, що приїздив на відпочинок до свого палацу на «каналє гранде»... Як колись німці, що громадно зятагалися ляндскнехтами на службу чужих володарів, як маршал де Сакс у Франції, або Рененкампи, Бермонти й інші балтицькі барони — на службу царя... Як оте Квітчине «малоросійське дворянство», що трималося рідної старовини, плакало над віршами Кобзаря і варениками, але за щастя уважало сміти схилитися до ручки найяснішої цариці на троні Петра... Як духові нащадки того дворянства, які себе замордувати дадуть за апостроф, чи за дату уродин Мазепи, але які щиро пропагують конечну потребу «зіллятися в одну державу полуднево-руського племені з північно-руськими» (Куліш); які за щастя уважали, що можуть подати плащ міністрові ССРСР, що ласкаве заїхав до Львова. Як Гренджа Донський, славний поет Закарпаття, що, «його шию хоч відріж — а не схилиться вона, бо такий він іздавна» — аж до того моменту, коли написав гимн на честь голови чеської республіки...

Все це також патріотизми — але інші!..

Вони так різняться один від одного, як ніжна мелодія Шуберта від Марсельези... Як чула малоросійська оперета — від Крут і Базару.

Певно, не один з нас сушив собі голову проклятим питанням: чому, якій таємничій силі завдячують упривілейовані народи свій патріотизм?

Його напняття розмах, гордість, широчину? Чому не піддається він нічим впливам? А навпаки, втягає, абсорбує, підпорядковує собі, як регіональні, інші, провінційальні, загумінкові патріотизми, — мов повітряна труба пісок і каміння, щоб закрутити їх в своєму вирі й шпурнути де скоче?

Англія була побачила в Муссоліні нового Наполеона. Все одно, правильно чи ні. Угода з Наполеоном для Англії була неможлива. Отже, краще відразу сісти до рішальної гри, по-мужньому глянути в очі немилому, але неминучому фактові.

І ще на другу таємну причину того патріотизму можна було звернути увагу в тих трагічних подіях.

Англія, толерантна, виrozumіла, флегматична — нагло вибухла якоюсь чисто південною, в нас сказали б, «зоологічною» ненавистю до Італії. Чорні сорочки Мослі не сміли показуватися безкарно на вулицях Лондону. Появу Муссоліні на екрані зустрічала неприязними вигуками — звичайно така стримана, опанована англійська публіка...

Мобілізація фльоти і мобілізація духу. Кожночасна готовість до скоку, погорда до вигідного лежання на печі, ось у чому таємна міць цього патріотизму, його істота.

Британець — флегматичний. Напівсплячий, мов той кіт на запічку, що жмурить очі, ніби нічого не чує й не бачить. Іноді навіть дасть себе злегка сіпнути за хвіст. Але хай-но перед ним десь — де ваше око ще нічого не спостерегло — з'явиться пес або миша, і вже маєте перед собою не лінивого сибарита, а готового до скоку тигра: з вигнутими м'язами передніх ніг, із хвостом, що мов ціпом молотить землю, із зловіщими вогнями в очах, з перекивленою зубатою пащекою... Певно, не лише ричать у таких випадках англійці. Вони ще покликаються на статuti Ліги Націй, на інтереси гуманности й цивілізації (які в думках англійців завше покривалися з інтересами імперії). Та це справи не міняє. Постава Болдвіна, Гоара чи Ідена — в ті критичні часи — була ідентична з поставою того kota чи тигра.

Інші Болдвіни, не британські, насичені іншим патріотизмом — роблять інакше в таких випадках. Коли бачать готового до нападу пса, беруть клаптик паперу і старанно виводять, напр., таке: «Дорогий товаришу Сталін, невже ж ви не розумієте, що інтереси людськості, її щастя, а рівнож свята доктрина соціалізму, яку ж і ви визнаєте, добро України, на яким же ж і вам залежить, вимагають згідного пожиття між котом і псом, або між котом і мишею?» і т. д., як промовляє вже від десятих літ, наче «дзяд до образу» Володимир Винниченко до ЦК Компартії. Яка ж різниця в тих двох патріотизмах — національним і загумінковим? Що один мудрий, а другий дурний? Частинно так, але не те творить між ними головну різницю. Головне — що один не боїться із печі скочити, а іншого — з неї кочергою не зігнати...

Тут приходить в гру щось більше, аніж розум. Довгаль пише: «Філософи інтелектуалістичної школи звичайно на це не звертають уваги. Вони трактують душу одиниці як певну систему ідей і поминають факт, що велика її частина теж складається з прагнень»... Він уявляє собі нарід, у яким інтернаціональні ідеї опанували душі половини того народу, патріотичною ж лишилася тільки друга половина. Повстали б тоді непорозуміння і дискусії, ідея народу була б жива, присутня в усіх умах. Але природа почуття, зв'язана з тією ідеєю, була б різна і зовсім інакша в кожній з тих половин людности. З одного боку — почуття прив'язаності й посвяти, з другого — нехіть, ненависть або байдужість (себто брак почуття). Зусилля одної половини, що мала за мету збереження народу, як єдності, паралізувала б і протиставилася б їм байдужість або спротив другої половини, яка намагалася б переломати границі національної відрубаності, усувалася б від співдії в національнім чині, об'єднуючись із своїми інтернаціоналістичними співвизнавцями в інших країнах. В таких умовинах, хоч би всі були навіть досконало думаючими людьми і прагнули добра цілому людському роду, нарід був би дуже слабкий і, мабуть, як такий, хутко перестав би існувати. Бо, хоч обидві половини й любили б свій нарід, але інтернаціоналісти не розрізняли б «добра всіх» від добра цілості, себто нації. Для них не було б народу, як цілості, як чогось, далеко

більшого від суми живучих одиниць. Для них добробут — і то матеріальний добробут всіх живучих, або лише їх більшості — був чимось, чим не вільно було жертвувати для майбутнього. Народи, яких верхівка має таке поняття про «щастя всіх» — недовговічні³.

Супроти конечности вибору між добром всіх і добром цілості — знайшовся був бельгійський нарід в 1914 році. «Чи не правдоподібно, — питає Довгаль, — що коли б бельгійський нарід згодився на панування німців, то матеріальний добробут усіх живучих громадян Бельгії міг би навіть зрости, не зменшитися? Навпаки, вибір, який зробили бельгійці, не лише потягнув утрату життя великої кількості громадян і гіркі терпіння для решти, а й вимагав і великих матеріальних жертв на те, щоб могла бути збережена цілість, могла розвиватися, як незалежний нарід. Були й такі, які казали, що могли б так само добре жити під німецьким пануванням, бо правила б ними щонайменше так само добре, а може й ліпше, як їх власний уряд; що для Бельгії було б ліпше, якби вона увійшла до групи німецьких державок як член федерації». Але бельгійці вибрали інший вихід, бо в них власне глибоко вкоренився той другий патріотизм, що дбав не про користь моменту, не про матеріальний добробут, не про добро всіх, лише про тривалість народу, як незалежної цілості⁴...

Перший патріотизм дбає про так званий добробут одиниць чи клас, хоч би нарід як цілість — загинув, бо любить насамперед цей добробут, а потім Бельгію чи Німеччину, залежно від того, де той добробут знайде. *Ubi bene, ibi patria*.

Не йде мені про війну. Йде про загальне наставлення, про настрої цього патріотизму. Йде про дві речі: перше, про розуміння, що світ є світом конфліктів, не ідилій, не вигоди. Друге — що треба любити своє, напр., любити свою прекрасну Срібну Землю Закарпаття, але — любити лише її, а не, скажім, одночасно Прагу.

Ось підстави того вищого патріотизму. Хто їх не має, той скоріше чи пізніше знизиться до ролі панегіристів: Тичини, Гренджи Донського й інших або коли хочете актуальнішого прикладу — до ролі раса Гукси.

Візьмім Росію — давню й теперішню. В нас вона — предмет адорації. Але адорують у ній якраз те, що варто відкинути. Не завважають, натомисть, тих рис, які зробили з неї великий нарід. Не зауважають рис вищого, не загумінкового патріотизму.

Ці риси — це передусім цілісність, нероздвоєність, виключність, шовіністичність російського патріотизму. Цим імпував він і своїм, і чужим, навіть європейським снобам. «Аз есм Господь Бог той да не будуть тобі бози інші, разві мене» — такі слова прискають гарячим приском з усіх маніфестів, заяв і постанов царів і комісарів, із часописів, із сторінок російської літератури, колишньої і теперішньої.

Саме цим той патріотизм так страшенно різнився від нашого. В нас так часто — замість власного Бога — тісною юрбою товпилися не раз

3) William Mc Dougall — *Psychologia grupy*, Lwów, 1930, стр. 292 і далі.

4) *Ibid.*, стр. 294.

на покутті чужі боги: чи то слов'янство, чи Союз Народів, соціальна революція, чи Схід Європи, чи ще щось інше. Многобожність була і в Елладі, і в Римі. Але там все ж хтось тримав булаву — Зевс чи Юпітер. В нас була демократія, голови не було — було безголов'я навіть на Олімпі.

Ось постать царя Миколи I-го. Виїмково цілісна. Як устрій держави, він визнавав абсолютну монархію або республіку. Гібридною формою конституційної монархії — гидився. З тих самих причин не хотів визнати унії, визнаючи православ'я і римське католицитво. Можна було боротися з ним і з ідеєю, якої був блискучим втіленням. Але треба визнати, що мав стиль, почуття власного права «з ласки Божої». Як домптер в клітку до левів, входив серед ув'язнених декабристів. І завше ті ломилися морально, майже завше кінчали актом каяття — «припадали до стіп Його Величності»... Так робили декабристи, Бакунін, Кельсєв, співробітник Герцена й інші. Віра в свою місію, ідею, певність себе — ось чим колись імпонував царат...

І так, як царат, голомшив наш загумінковий патріотизм, викликаючи захоплення у Куліша — до царів, у Костомарова — до російського народу, — так тою самою зброєю голомшать теперішній наш загумінковий патріотизм большевики з їх новим декалогом, з новою інквізицією, з новими Четями Мінеями, з новим цезарем і папою в одній особі, з догмою безпомилковості. Слова «да не будуть тобі бози інії разві мене» — не звучать як жарт в устах наслідників Романових...

Той самий дух виключності і власної вищості віє і від цілої російської літератури — від Тургенєва, Пушкіна, Белінського, який, сам переслідуваний царатом, — приплескував йому за те, що заслав Шевченка. Національна гордість, претенсії панувати над іншими, над світом — голосною луною відбивається від творів Блока і Бабеля.

І перед цією силою не витримала душа багатьох наших сучасників, як перед силою Миколи I-го заломилися Квітка, Костомарів і Драгоманів, що писав:

Ти русин північний, один з всіх братів
Велике зложив государство,
Нехай же та сила послужить на поміч
Слабшим братам у слов'янстві.

Гуманісти, вороги сили, як ідеалу для свого народу, — завше, як слабші, схиляли голову перед силою чужого. Їм імпонував розмах тої сили, їх сліпила жагучість тої віри, що спалила їм власну, що розтрощила їх — ота «московська сила — велика, велетенська, фатальна» — як писав Хвильовий; яка «кістки і нерви дерла нам, немов залізним терпугом» — як плакав Сосюра; яка «ломить нас і наказує йти куди схоче», навіть «стріляти до мети, яку недавно будував своїми власними руками як певний щит», — як звірюється Антоненко-Давидович...

Ця фатальна віра роз'їла й зломилла цілий наш ясний і бадьорий патріотизм 1917 р., що взяв собі за символ Володимирів Тризуб. Ця ж віра, піввіку тому, зломилла збуджений Шевченком козацький патріотизм. Ця ж віра загнала нас назад у вузький хлів провінціалізму — з мовою, апострофами, причинками до причинків, з піснями, фолкльором, етнографією, серпом і молотом і плугом, — залишаючи собі *меч і перо*: два найважливіші знаряддя пануючих — вояка і жреця, того, що укладає обов'язкове для всіх «вірую», і того, що стинає еретиків, що проти того «вірую» повстають.

»З усіх форм суспільного протиставлення, — каже Довгаль, — конфлікт і боротьба найсильніше діють на розвій національної свідомости і національного характеру, бо перед зором всіх одиниць ставлять спільну мету, а це ж передумова, щоб досягнути найвищий ступень напняття збірної психічної активності і волі. В цих умовах ідея нації і воля, що прямує до її оборони... запановують над усім в умі одиниці»⁵

Про вагу «протиставлення» для формування національної душі, говорить і інший автор, француз: Патріотична пристрасть складається з двох відрухів... Спочатку людина стверджує у серці певну подібність, свою певну спільність з іншими людьми. Вона говорить: «ці люди тої самої породи, що й я». Або: «вони мають ті самі інтереси, що й я, ті самі спомини, ті самі сподівання». Вона каже: «вони мої брати». Потім, вона збирає тих людей, подібних до неї, закреслює довкола них коло і відділяє їх від «тих, що не є її братами»... Всяка нація повстає тоді, коли складається з тих двох відрухів. Подібне лучиться з подібним, потім відділяється від неподібного. Цей процес спостерігаємо в усій природі. Всяка збірна істота мусить мати волю з'єднатися і волю протиставитися: любов і ненависть»⁶.

Це саме іншими словами сказав італієць Парето: «Прив'язання до своєї віри і відрізка до віри чужинецької є, назагал, показником інтенсивного відчуття своєї власної віри. Добре, що люди чину мають і це прив'язання, і цю відрізок»⁷.

Навмисне підкреслюю тут слово *відчуття*. Бо не можна уважати ідею, саму ідею, за порушуючу силу наших вчинків. «Самі ідеї — тої мотивуючої сили не мають. Уявлення якогось предмету аж тоді стає імпульсом до чину, коли уявлений предмет стане предметом якогось тривкого почування», предметом любови, ненависти, адорації або горди. Розум грає другорядну роль...»⁸

В нас дуже багато балакають про «свідомий розум», як стимул до чину, як підставу, на якій будується патріотизм. На мою думку, краще

5) W. Mc Dougall, op. cit. стор. 285.

6) Julien Benda — Discours a la nation europeenne, стор. 285-7.

7) V. Pareto — Traité de Sociologie générale, 1853.

8) W. Mc Dougall, op. cit., стор. 282.

про це сказав Остін Чемберлен, знаний політик Великої Британії, член нації, якій, мабуть, ніхто не відмовить почуття патріотизму. Як міністер закордонних справ, ось що заявив він у Женеві на трибуні Союзу Народів: «Те, що пхає нас, англійців, до чину, це — традиції, прив'язання, пересуди, емоції або почування. Рідко коли — віч-на-віч з великою проблемою ми даємо себе вести суворій логіці філософа чи історика, які студіюють у спокою, здалека від гамору щоденного життя»⁹.

Прекрасним прикладом застосування цієї філософії в життю — може служити, напр., сцена з уже названих «Бенгальських гузарів». В тюрмі у противника, наймолодший, готовий заломитися перед грозбою тортур — кидає блюзнірчі слова на Англію: він не знає — до якого чорта має берегти її воєнних тасмниць у тій далекій Індії? Тоді встає Купер Мак-Грегори і хоче йому це логічно витолкувати, намагаючись повторити тираду, яку колись чув від майора, — чому треба бути вірним прапорові, не зраджувати своїй країні і т. д. Це йому слабо вдається, він не може зв'язати двох слів, і — на скріплення своїх доказів ударом п'ястука збиває молокососа-еретика з ніг. Ось спосіб поступування народу, до якого належать ті гузари, той Чемберлен. Ось їх патріотизм.

У нас багато говорять про «стихийну волю і свідому волю». Перша, мовляв — спонтанна, незорганізована, без ясної мети. Друга, зорганізована, з певною метою. «Трагедією є, коли в політичній житті веде перед стихійна, а не свідомо воля»¹⁰. Та «свідомо воля», мовляв, мусить бути і підставою патріотизму. Але я таки схилиюся до думки Чемберлена. Річ ясна, що кожна воля мусить бути усвідомлена. Але не до того ступеня, щоб те усвідомлення, вивертаючи набік всі «за» і «проти», забивало всяку волю і всякий стимул чину! Та «неусвідомлена» воля, «неусвідомлена» любов до свого краю — добре провадить і Чемберлена, і Мак-Грегора і мільйони їм подібних, є дійсним організуючим чинником. Тимчасом, коли, напр., «усвідомлена» воля соціалістів веде їх простісінько до національної зради — в табір интернаціоналу. Це, мабуть, не випадок, що про значення «свідомої волі» і про першість «розуму» над чуттям — говорять якраз ті, які так охоче підлягають усякій чужій волі, які з цілим своїм суверенним розумом такі безрадіні перед аргументами противника.

Читайте чолобитні Винниченка чи Тичини, чи кого іншого, чи спить у них розум? Ні, кожен із них добре уявляє собі катастрофу, яку несе большевизм на Україну. Але що ж, коли у них з особою Сталіна не в'яжеться тривке почуття ненависти, яке в'яжеться, напр., з особою Муссоліні в англійської вулиці; яке в'яжеться у Сталіна з уявою про Україну... Тим чолобитникам чуже почуття самопошани, зневаги, почуття своєї вищості. Тому і не постає в них ніякий імпульс до чину,

⁹) *Matin*, 15. X. 1935.

¹⁰) «Українські Вісті», 7 II б. р., звіт із відчиту д-ра В. Старосольського про «розум і волю».

до того чину, який є прикметою вищого патріотизму... А коли і є якийсь почуття в тих чолобитників, то скоріше почуття своєї нижчости. В такому випадку це почуття стає стимулом до чину — але до чину самопониження, самоопльовування... Це те почуття нижчости, яке унормоване, у вигляді лояльності до царя, — керувало вчинками малоросійського дворянства за Квітки-Осов'яненка... Напевно, в положенні Англії не була ні Фінляндія, ні Чехія. Тим не менш вони здобулися на реакцію проти Росії чи проти — Австрії, на вияв свого — якого ж іншого патріотизму, аніж згадані щойно сталінські пане-гіристи!

Мені скажуть: ні Винниченко, ні Тичина, не були в положенні Ідена. Напевно! Не був в його положенні й Шевченко. Але тим не менше в нім жило те саме патріотичне почуття, що в бельгійців, що в Ідена, що в англійців, коли він писав: »караюсь, мучусь, але не каюсь«. Коли під гнівним оком поета розсипалася, мов нежива, потуга царату, яким погорджував, якого ненавидів... Патріотизм »Сну«, »Кавказу« і »Заповіту« був інший, аніж патріотизм Гренджи Донського чи Сосюри. Коли Шевченко і писав оди, то до Гуса. Наші ж закарпатські патріоти до Гуса оди не написали б, бо не був він ані президентом, ані навіть міністром чеської республіки... Патріотизм Квітки, який любив свою країну і — царя; патріотизм Винниченка, який любив свою країну — і Сталіна; патріотизм Гренджи Донського, який любив свою країну і — Масарика; патріотизм отих швайцарців, які любили свою верховину і — Людвіків французьких; патріотизм Драгоманова, який любив свою країну і — як маму рідну — велику Росію; патріотизм соціалістів, які любили свою країну — і людськість, інтернаціонал чи Лігу Націй; які страшно радіють, коли їм удасться знайти неіснуючий закон розкладу держав і постановня якихось надрядних, наддержавних формацій, — це патріотизм провінціала, рідного загумінку. Патріотизм селянина, який любить свою Полтавщину чи Бретань, але так само »вищу спільноту« — Москву чи короля в Парижі. Це патріотизм рідної дзвіниці, яка ніколи не є йому головним осередком. Патріотизм, що завше молиться на якусь столицю, якому завше міродатним буде її мода, смак, добрий тон, навіть мова. Патріотизм племені, не нації — регіоналізм.

Щоб знайти якийсь зрозумілий символ, скажу так: один патріотизм — локальний, місцевий — це патріотизм середньовічного біргера-міщанина, який журиться лише вузькими справами свого оточеного мурами міста, але залишає лицарям, що сидять по своїх замках мов вірли в гнізді — розбиватися по великих, битих шляхах. Другий патріотизм — власне патріотизм тих лицарів, пануючої верстви, яка диктує біргерові-міщанинові, які й скільки податків має платити, якої віри — католицької чи гугенотської — триматися (*cujus ejus religio*) і якому королеві — англійському Едвардові чи французькому Карлові служити... Це все були для біргера-міщанина речі абстрактні й мало-важливі, він журився лише своїм майном, своїми достатками...

Коли греки — послы царя — принесли Святославові, щоб здихатися його, «злато і паволоки», князь, не глянувши, дав їх своїм «отрокам». Коли ж нові послы принесли йому мечі і зброю, він радо прийняв їх і радів ними. І донесли послы цареві: «лют се муж хоче бити, яко іміння не брежить, а оружје емлеть». Це був один патріотизм. Другий — був патріотизм «татарських людей», яким байдуже було, хто «оружје емлеть» — їх князь чи хан, аби зберегти своє «іміння». Символи двох патріотизмів — добробут і панування.

Я сказав би, що в цьому обнаженому від всяких доктрин, голому інстинкті панування — і лежить суть того патріотизму, який ми подивляємо в англійців, у бельгійців, у росіян. Старий Мольтке дивувався, що доктрини, якими Франція звойовувала Німеччину — мінялися: то з'являвся француз за Реном, як вояк правдивої віри, то як вояк революції, то цивілізації, а все — з одною метою підбити сусіда. Кіплінг у своїх оповіданнях потрапив зіскребти брехливо-балакучу хвилову шкіру і знайти під людиною з часів машини — людину Гомера і Біблії...

В мої студентські часи, в Петербурзі, зустрів я одного російського соціаліста, людину енергійну і жертвенну. Коли він ознайомився з метою українського національного руху — ніколи не забуду, як блиснули йому очі і як він, ледве пануючи над собою, скрикнув: — «Ага, так ось такі ваші цілі, ось чого ви чекаєте від повалення царату... Ну, добре — на другий день по революції ми з вами ще поговоримо!...

Очевидно, в публічних виступах, оті предтечі Держинського вистеґалися говорити просто — «ми з вами порахуємося», з вами — з українцями. Так «розпускати язика» — було б і недемократично і не-політично. Як писав знаний правник Вольтер Роде — ніколи не каже переможець до подоланого: «Ми хочемо, щоб тебе не було, отже ти зрадник». Хитрун каже: «Тому, що ти зрадник, ми хочемо, щоб тебе не було». Тому большевики насамперед подбали про логічне виправдання своєї політики супроти нас. Вони проголосили, що йдуть порахуватися з нашою «контрреволюцією», коли з димом пускали наші села; або з «наймитами закордонного капіталу», коли сараною налітали на країну «ставків, млинків і вишневих садків». Але суть від того не мінялася. Так колись орди озброєних північних французів сплюндрували вогнем і мечем багату країну альбіґенських «еретиків» — офіційно за те, що ті були маніхейцями (себто приписували створення світу двом засадам, добрій і злій, Богові і дияволу), насправді ж «тому, що так завше буває: хто мав багатства, але не вмів їх боронити, мусів бачити, як їх йому грабував той, хто, хоч бідний, мав енергію до боротьби і перемоги»¹¹.

Ясна річ, оте своє «ми з вами поговоримо» — оту милу розмову пізніше умотивовували предтечі Держинського різними прекрасними гаслами. Але не свою ненависть логічно випроваджували вони із своїх

11) Vilfredo Pareto, op. cit., стор. 251б.

теорій а своїми теоріями пізніше прикривали ту первісну незнищенну ненависть — свій чисто емоційний патріотизм. Це позасвідоме душевне наставлення, душевна конструкція накинути себе — є праджерелом того патріотизму. Воно — найважливіше, воно — міродатне. Решта — лаштунки, маски. Коли упокорена німецька делегація, з Ерцбергером на чолі, перейшовши німецькі лінії восени 1918 року, простувала до маленького ліску, де чекав їх у сальон-вагоні французький маршал Фош, німці опинилися перед сальонкою — Наполеона III-го. Фош хотів змазати ганьбу 1871 року, і показав, може мимохіть, що в цьому страшному конфлікті не французька республіка бореться з німецьким цісарством, не захід зі сходом, не цивілізація з культурою, а вічні й однакові вчора і нині — інстинкти двох пануючих рас; однакові вчора і нині незалежні від їх кожночасної форми. А коли розбита Франція 1871 р., по абдикації Наполеона, питала Бісмарка, що все йшов наперед — з ким же ж він воює, коли Наполеон зрікся, той відповів — з королем Людвіком XIV-им. А лорд Іден заявив, що стара Англія буде гостинна для Муссоліні й охоче — в разі потреби — дасть йому при-тулок як колись Наполеонові на острові св. Олени. Бачите, яку зни-каючу роллю грають в цих патріотизмах ідеології, теорії, і слова?

Ще маркантніший приклад. В споминах Бесідовського, один з учасників наїзду советської кінноти на Україну оповідає, як вони пацифікували наше село, як із димом пускали хати, а на Соловки гнали — селян. І пише: »Не раз мені здавалося, що я команду гузарами Міхельсона, що приборкували селянське повстання Пугачова«. Хто ж був Міхельсон? Це був генерал Катерини II-ої, якому доручено розбити й розпорошити банди Пугачова. Ідеологія, якою прикривав свій рейд Міхельсон була цілком противна і навіть ворожа большевицькому завоювникові України. Міхельсон — слуга цариці, а Пугачов — звелічується у большевиків як революціонер, бо де йшов, проголошував скасування панщини, кріпацтва... А большевики — в їх уяві — нищили наше контрреволюційне село. І все ж — советський соціалістичний письменник — кавалерист на Україні — уявляв себе гузаром Міхельсона! Аберация? Ні! Лише доказ, яку малу роллю в розумовій мотивації тих патріотів грають слова і програми. Перед ним лежали українські джунглі, як перед генералом Катерини — надволянські джунглі — маси отих біргерів-міщан, орачів-селян, маси, над якими панує вища верства, аристократія чи вищий нарід білої кости, — і він карав бунт тої черні проти нових — у їх власній уяві — лицарів, яким чернь мусіла платити данину, як катерининські кріпаки. Правдивою причиною його діяльності було оте підсвідоме почуття своєї вищості, приналежності до вибраної пануючої верстви або народу... Так мусіли себе почувати на Україні генерали Петра I-го, леріони маршала Лотєя в Марокко, Кіченєра в Судані або Граціані в Абіссинії. Те почуття сили, права панувати діє тут, а не та чи інша ідея, бо як бачимо — той советський письменник сам властиво не знає, яка ідея рухає ним,

плутає часи, противників, епохи, верстви, як плутали їх Іден, Бісмарк, Фош. Лишається тільки ота гола жага вищої касті, яка потім вже добирає виправдання для неї: добирає логічного обґрунтування для свого нелогічного почуття патріотизму. Коли б вовк, що пориває агня, міг говорити, він теж видумав би якусь прекрасну теорію, щоб виправдати свій учинок. Як знаємо, в байці про вовка і агня, цей перший навіть старається дібрати таких аргументів. І справді, вони не звучать менш переконливо аніж аргументи Сталіна чи Кіченера.

Не треба думати, що та підсвідома воля зберегтися за всяку ціну — є підставою лише зачіпного патріотизму. Так само й оборонного. Джерело патріотизму Іспанії, що боролася з Наполеоном, або патріотизму українського села і міста — було те саме. Різні висувалися логічні виправдання того бажання самоутвердження: оборона віри (XVII вік), свободи проти деспотії (перша половина XVIII), оборона осілої цивілізації проти кочовиків (XX вік) — суть справи від того не змінювалися. Так само як не мінювалися суть справи для росіян від того, чи на Україну наїздили генерали Петра I-го чи III-го інтернаціоналу. Щасливі ті, що бачуть життя таким, яким воно є, без маскаради і фраз. І смішні ті, які дійсно прикладають вагу до вовчих теорій і аргументів, які доводять, що власна ж теорія того чи іншого Міхельсона забороняє йому таке нечесне поступування. Як два рази два є чотири — ясно, що соціаліст так поступати не може! Не можливо ж, щоб два рази два було на Україні — п'ять! Це ж суперечить логіці математики чи соціалізму! Тим убогим духом придалася б глибока заввага Гобса: якби від того, чи два рази два є чотири чи п'ять, залежали інтереси мільйонів, то за те чотири чи п'ять билися б і кривавилися б тисячі людей — точнісінько так, як кривавляться за Маркса чи за Тризуб. Не розум, не калькуляція, не теорія лежить в основі патріотизму. В його основі лежить почуття — голе, безмотивне почуття — панувати. Почуття, якого ніколи не розуміють ті, що «розумом» гадають розв'язати — зовсім не розумової, не логічної природи спори. Чи в них говорить нерозум? Часто, але часто й самообман, коли — закоханий у спокою — змушує себе вірити в гарні слова, яких ніколи не ощаджують убогим духом — Міхельсони.

Італійський соціолог каже: «Люди мають дуже яскраво виявлене бажання надати логічній політурі своїм акціям, і апостеріорі винаходити для них причини, які, однак, ніколи не є правдиві»¹².

А інші люди — мають непереможну охоту вірити в ті неправдиві причини, як у дійсні. Напр., що більшовизм насправду підбивав Україну, щоб її «визволити». *Vulgus vult decipi, ergo decipiatur*. Або, по-українськи: дурня і в церкві б'ють.

Мені скажуть, що твердити це означає спрощувати закон нашого життя до законів джунглі! Я нічого не спрощую, я стверджую факт, а його не видумав. Відні ті, які його не можуть або не хочуть

¹² V. Pareto, op. cit., стр. 154 і 1710.

бачити. Визнаю, що символ того патріотизму, який втілюється то в генералі-погромнику Міхельсоні, то в кітці, готовій до скоку, чи в тигрі, чи може, як в Одиссеї, в тім страшнім вепрі, в тім «кабані, що з леговиська виліз, сторчки щетину піднявши, з яскравими страшно очима», і став перед Улісом, не все приемний для ока. Але коли вже вибирати — то не знати кого: чи ту потвору, чи її — провінціями — ушляхетнену гуманну відміну...

Англієць Мельфорд пише: «Всі істоти, що живуть дико знаходять певного роду благодан у природних умовах існування... В шаленій екстазі любовного крику, що вилітає удосвіта з горлянки чудового птаха понад верхів'я дерев, щоб покликати до себе «її», оцю незнайому, в тім, що цей птах, саме так уформований і так тремтячий із зворушення може гукати в тім місці, — в тім правда і щастя його життя! Цілком так само, як для дикого kota те щастя і правда є у його пружавім, незрівнянім скоку, коли — той звабливий і жорстокий демон — перегризає тому птахові горло, що співав тріумф життя... Так, але де ця правда і принада, коли людина підливає у шинку пивом товщ, що в неї звисає?.. Вираз обличчя такої людини підозріло пригадає це огидне створіння, в яке дурна годівля з пекельною злобою перетворила — чистоту звинного і жвавого дика, яка того дика попросту — усвинила... Бо свиня — це діло і злочин людини — найочевидніший доказ, в що обертається «правда», коли до неї візьметься людина, щоб її «уліпшити» з точки погляду своєї тупої перспективи черева... Тому кажу, грішить людина проти Безконечної Свідомости — коли, всеодно чим спонукана, бачить «поступ» у фактах, які є лише доказом звиродніння: ось сильне, звинне і чисте створіння переміняється в брудний клуб м'яса, що живиться падлиною, що важить сотки фунтів, а вона, людина, дає тій потворі золоту медаль за те, що слабі ноги вже її двигати не можуть!»¹³.

Прощу мені вибачити, але маю враження, що багато гуманістів, які намагаються ушляхетнити зоологічне життя, і створити «кращий» тип «культурної людини», мимоволі може допроваджують ось до таких прикладів досконалости... Такий згуманізований тип людини чи народу уникає жорстокої боротьби за існування, дістає обильний харч, медалі і нагороди, але мусить із непроходимих шляхів у лісі — перейти до гноівки в хліві, щоб — таки скінчити під ножем...

В нас часто уживається дурне окреслення — «зоологічний шовінізм». Коли його приймемо, то зараз побачимо, що властиво є два «зоологічні патріотизми», бо обидва спираються на підсвідомі інстинкти породи... Який з них кращий — річ смаку.

Але певне одне, що тим «усвиненням» кінчиться патріотизм отих, що заперечують «зоологічний» патріотизм. Вони лишаються патріотами, але такими як Шпонька, пан Халевський, Обломов, наше «малоросій-

13) Frentice Mulford: "Moc duch".

ське дворянство», яке почало панегіриками на честь царів, а скінчило на забиванню мух у своїх маетках. Як Абд-уль-Гамід у своїм гаремі. Як емір бухарський, васал царя, що у своїм пестрім халаті збуджував сміх юрби, коли приїздив улітку до Ялти на Крим. Як індійські магараджі — гладкі, огрядні, налляті, що за продане право первородства — удостоювалися чести стояти за спиною крісла англійського короля.

І так само як неправдою є, що «згуманізовані» й «ушляхетнені» типи міжлюдської менажерії — є дуже шляхетні, так неправдою є, що ті «неушляхетнені», ті типи Кіченерів, Лотея, Ідена що вони завше огидні, дикі й несмачні! Чи типи Лопе де Веги є типами уємними? Або типи, виховані на його творчості, що ґрунтуються переважно на мотивах помсти за зневажену честь нації, що вчить не прощати ворогові; що виховали націю, об якої ґранітну непримиренність розбилися горді задуми Наполеона, що — мов її добрий дух — привели еспанську патріотичну молодь на вежі Сарагосси, і в провалля Самосієри, — чи ці типи є уємними типами? Чи тип англо-індуських офіцерів Кіплінга, які закликають помститися за мертвого побратима — типи уємні? Читайте його «Людина, що була» — і побачите, скільки шляхетности і героїзму криється у цих типах!¹⁴

Цим «зоологічним» типам завдячують народи не завше — як у випадку татарів чи большевиків — руїну. Часто вони творили великі речі — вони прокладали в пралісах шляхи, вони відкрили Америки, вони — як Англія у Судані і Італія в Абіссинії — здобували на пісках сотки тисяч гектарів нової урожайної землі, де могли б жити оті шляхетні примірники, що ледве двигали на слабих ногах своє вигодоване тіло; вони зносили рабство і неволю в диких країнах; вони, разом з нашим князем Ігорем, запускалися в далекі половецькі степи; вони були організаторами великих спільнот, культур, цивілізацій, хрестоносних походів. Вони ж творили і незалежні нації — вони, ця каста, як ось пруські юнкери, англійська аристократія, японські самураї, оті офіцери з «Бенгальських гузарів», варяги, Вільгельми Завойовники, Гарібальді й Вашингтони.

Хто мав таку вдачу, в кого був живий отой патріотизм, у тих були міцні постанови — бо вірили вони лише в себе. В того була вічна готовість до оборони, бо не ідилією було в них життя і не за хлівом тужили вони... І навпаки, ті, які відкидали їх чесноти, які не носили в собі великої правди життя — кінчали саме тим хлівом; кінчали, як ті греки, що по упадку держави розсипалися по римській імперії, що їх Ювенал викпиває як лакеїв і комедіантів, здібних на всякі штуки, щоб лиш подобатися переможцеві, які сміялися, коли сміявся римлянин, і заливалися ревними сльозами, коли той плакав.

«Або як ті німці часів французького короля Людовіка XIV, які — пише французький академік Жак Бенвіль — старалися наслідувати наші звичаї, говорити нашою мовою»; як та Німеччина, що стала за

¹⁴ О. Грицай — Лопе де Вега (Вісник, 1936, кн. I), Р. Кіплінг — Людина, що була (Вісник, 1935, кн. XII).

Людвіка XIV якоюсь провінцією, »де нарід-плем'я ще говорив своїм сільським »папуа«, наріччям, жаргоном, діалектом, але де освічені люди послуговувалися лише французькою мовою, де німці уважали за честь служити в армії французького короля»; де Людвік XIV був — як його називав Ля Брюер — »добрим пастирем«, що вміє єднати одних золотою неволею, других добровільним рабством, де освічені французи питали — »нащо насилувати німців, коли вони самі так спішають служити нам?«¹⁵.

І навіть Гете казав Еккерманові: »Співати пісень ненависти без ненависти? Як міг би я, що визнаю тільки культуру і варварство, як міг би я ненавидіти французький нарід, найкультурніший на землі, якому сам завдячую велику частину своєї власної культури? Це може й було дуже шляхетне але коли того роду настрої запановували в цілیم німецьким народі, його земля стала переїзним шляхом для французів, другий раз для москалів, для всіх — чию культуру чи силу подивлялися німці...

І лише тоді, коли в Німеччині народився Фіхте, Арндт, Герес та інші — оті »зоологічні шовіністи« — народився і новий, не провінційнальний, німецький патріотизм, який зроби́в з Німеччини націю.

Подібно було з Францією. Шовінізм Леона Доде, його похід проти заливу сучасної Франції німецьким духом, проти інвазії Вагнера, Гегеля, Канта — врятував Францію від інвазії Людендорфа. Так само як брак нашого протесту проти Пушкіна і Толстого — обезвладнив нас і підготував більшовицьку інвазію Муравйова. Гарні слова писали Драгоманов, і навіть Франко, протестуючи проти фанатизму Шевченка, проти духу якобінства, але зник того духу — завжди стягає нарід до ряду націй-провінцій...

»Патріотичне чуття — писав Леон Доде — це любов до свого оточення і до землі, на якій хто живе. Нарешті, і гнів стає теж оруддям... патріотизму. Я пригадую собі слова мого старого вчителя фехтунку: »Мій дорогий, — казав він мені. — щоб добре битися шаблями, треба шаліти (il faut rager). Певно, гнів це гріх, але на війні... felix culpa«¹⁶.

Ця »felix culpa« моментально, як бачимо, прокидалася і в Ідена, і в Муссоліні, і в советськiм Міхельсоні, і в англійськiм адміралі Нелсоні, який наказував своїм людям: любити короля і ненавидіти французів як чортів. Навіть у жидів. »Я свідомо говорю — Німеччина, а не Гітлер — пише жид-сіоніст Жаботинський, — не Гітлер, а німецький нарід... Німецький нарід дав Гітлерові половину своїх виборчих голосів... Кожен із нас знає німців, які всім серцем противляться гітлерівському режимові«, і їм Жаботинський готовий стиснути руку. »Але рахуватися з ними було б те саме, що рахуватися не з льокомо-

15) Jacques Bainville — Histoire de deux peuples.

16) Le stupide XIX siecle.

тивою, яка тягне двадцять возів, а з вагонами, які »не винні«, що льокомотива їх тягне»¹⁷.

У всіх них, яких я щойно згадав, підставою патріотизму є ота »підсвідома воля«, яка ж мудріша за »свідому« тих, які — навіть під колесами вагонів — ніколи не піднесуть голосу протесту, бо чи ж вагони винні? Чи винен російський пролетаріят, що має на чолі Леніна або Сталіна?.. Чи винна російська демократія, що її осідлав царат?.. Їх »свідома« воля ніколи не зрозуміє, що таке »felix culpa« Леона Доде... Цієї »felix culpa« не знайдемо ні сліду ні в листах до Сталіна Винниченка, ні в словах Костомарова про те, що »історія веде не до розкладу, не до ворожнечі цілого слов'янського народу, а до згоди і взаємности«, ні в поезіях Сосюри, Тичини чи Гренджі Донського.

Оскільки шляхетніший і мудріший від них був покійний президент Сполучених Держав, Теодор Рузвелт, який казав — »Засадою в політиці є говорити ніжно і тримати добру палицю в руці«... Де вмирає та »felix culpa«, там запановує вигода. Де запановує вигода — там не може бути культу єдиного Бога, бо тоді вже нема наказу — »да не будет тобі бозі інші разві мене«, бо тоді той Бог кращий, за яким вигідніше живеться... Тоді наступає момент, коли з »вірнопідданчим благоговінням« цілують руку царя чи цариці. Тоді хиляться перед якимсь Миколою, який втілює невгнуту догму, стиль, почуття вищости.

Герцен писав: »Аристократія, яка не вірить у свою незалежність, у своє право, що спочиває в крові й в білій кості, — то не аристократія, а челядь«, юрба, голота...

До такої челяді дав себе зіпхнути не один нарід, якому за міцним вином був патріотизм народів-панів. Такою челяддю були оті Безбородьки, Крушевани, Ренненкампи і потомки гордих січовиків, лицарів-хрестоносців, і бояр молдавських, »жадною толпою стоящіє у трона« російських царів. Це були ті винародовлені мадярські, чеські, хорватські шляхетські роди — підпора трону Габсбургів аж до XIX віку, — ті, які шукали у завойовника задоволення своїх прагнень — слави, блиску і культури, ціною втрачення власної національності. Вони засвоювали собі чужий патріотизм, лишаючи для себе патріотизм місцевий, племінний, що виявляється в любові до рідних танців, напیتків, наїдків і пісень.

Нації, у яких жив комплекс нижчости, отой племінний патріотизм, коли вони ще не зовсім рішилися зійти до значення народів-племен — басків чи провансальців, напр., італійці, — з болем питалися: чи цей їх стан триватиме вічно? Але історія вже дала на це відповідь...

Відповідь на це пробує дати американський автор Кидд¹⁸. На його гадку, розвій цивілізації залежить не так — як досі думали — від вродженої дідичности, майже незмінної, що переходить із батьків на дітей, як від дідичности соціальної, культурної, психічної, яку передає

17) Разсвет, ч. 472, 1933.

18) Тут і далі цитую книжку B. Kidd — Science of Power.

одне покоління другому, — прикладом і вихованням. На розвій цивілізації впливають не так фізичні риси нашого знищимого тіла, що їх одідичуємо від батьків, як риси нашої душі, які нова генерація отримує через виховання. Коли в тім вихованні (наука і приклад) настає перерва, нарід може змінитися до невпізнання, хоч закони фізичної дідичности діятимуть, як і досі. І навпаки, коли молоде покоління піддати впливам нової збірної психічної дідичности, — нарід радикально змінється.

Таке виховання може створити нову націю; прищепити народові нові ідеали, нову вдачу, новий характер, нові навички, нову дисципліну, новий життєвий стиль. Може надати новій генерації — зовсім нову психіку, нову душу. Плекання тих чи інших почувань може запалити серця новими ідеями, новими ідеалами, зробити їх здібними на не знати які жертви.

Головним чинником, який переводить цю душевну перемену — є збудження нових психічних емоцій. Коли з тим чи іншим способом поведінки, з якимсь ідеалом виховання — зв'язується сильне емотивне зворушення, таке сильне, що людина готова на всякі жертви за нову правду, яку вщепили їй малій вражливій душі...

Вороги теорії Кидда не припускають наглої зміни в душевній конструкції народу — як і в фізичній конструкції одиниці, але їх наука не відповідає фактам, як не витримують і подібні до неї політичні теорії, що нові нації в XX віці не постають.

Кидд покликуються на чужі і свої експерименти, щоб довести, що всі свої навички — навіть звірята — завдячують не вродженим інстинктам, не внутрішній дідичності, а — вихованню (дідичності соціальної). Тим прагне довести можливість наглої трансформації звичок, симпатій і антипатій тої чи іншої людської породи — її світогляду...

Він подає цікавий власний досвід над дикими качками. Йому вдалося сполюшити дику качку саме тоді, як виколувалися із яєць молоді. Качка відлетіла, і молоді довірливо сідали на руку дослідника, не виявляючи ніякого страху перед своїм страшним дідичним ворогом. Від часів печерної людини, уряджує наш рід лови на цю породу птахів, — і показується, що інстинкт ворожости до людини не закоренився в тім гатунку... Але ось людина відійшла, самичка наблизилася до дітей і, з певної віддалі — почала гукати їх до себе. Вона ціла дрижала із зворушення. Кожне її пірлячко тріпотіло, мов шарпане вітром. Над нею завис великий страх перед людиною. І цей страх — шляхом емоційного зараження передався молодим. Коли дослідник наблизився до них знову, самичка відлетіла, голосним криком остерігаючи малих перед небезпекою. І малі зараз побігли ховатися, тріпаючи своїми цюрупалками крильцят, із пронизливим свистом, повні незнаного досі переляку... Пташки були мов замінені, вони стали дикими, огорнуті панікою, якої дослідникові вже не вдалося втишити. Вони вже перенеслися в інший світ, з якого не було повороту...

Хто обсервував явища паніки людської юрби яка піддавалася їй — заражена лише емоціями інших людей, переляканих якимсь фактом, який перед тим ту юрбу зовсім не лякав; хто обсервував, як індічка тривожним клетком збирала в гущавину своїх малих, коли чула в повітрі над собою шуліку, — той бачив ті самі явища: коли та чи інша поведінка виходила не з інстинкту, лише емотивно була накинута ззовні...

Чи не так буває і в суспільстві? Чи не так, як тих малих каченят, колись Англія чи французькі Людвіки брали, коли не на руки, то за руки німецьких князиків, яким і в голові не було, що мають перед собою страшного ворога?.. Правда, були і в Німеччині такі люди — як Фіхте, Арндт, Герес та інші — що теж, «дрижачи із зворушення», голосною пересторогою кричали до земляків не бути довірливими, не даватися себе приручити. Але ці голоси не діяли на вже сформовану людину, при звичаєну до покори і довір'я ще з тих часів, коли навіть Гете — свідок нечуваного пониження Німеччини — казав, що не може виступати проти французів, які створили таку незрівняну культуру...

Ці голоси перестороги діяли слабо в той час, коли хмара апостолів інтернаціоналізму — закорксовувала мозок нації теоріями про «братерство» всіх пород і людей, цілком як у нас, коли всякий виступ проти герольдів російської інвазії — отих Толстих і Достоевських, п'ятувався — ба, п'янується, — як виступ проти культури взагалі...

Народи, що так нагло випнулися вгору — так несподівано зголосили свою рівноправність, завдячують це прищепленню того нового патріотизму, нової гами нових емоцій — любови, ненависти, віри, надії, духу посвяти, нових ідеалів, погорди до вигод, ставлення інтересів цілоти над інтереси всіх.

«Вплив колективного ідеалу, — пише Кидд, — накинута молодій душі, розбуджування відповідних емоцій, необрахований. Це єдина причина, здібна впровадити в рух найглибшу силу, яка дримає в людській природі. Певно, чинники географічні, економічні, матеріальні, різного роду, мають теж своє велике значення. Але історичний елемент сили збирати є в отій соціальної діичності, в передачі емоцій і ідеалу. Раз накинута, цей ідеалізм стає виразом живої душі народу» — живої і безсмертної. Раз накинута, його вже не дасться так легко знищити.

Є два патріотизми. Патріотизм, що сам собі сонцем, і патріотизм, що крутиться довкола якогось сонця.

Перший — не раз прибирає форми страшні, як та примара, що з'явилася Улісові, але другий — завше веде до того «згуманізування» і «ушляхетнення», до тої карикатури в хліві про яку оповідає Мельфорд. Вибирати між ними — річ смаку. Але ті, які відкидають перший патріотизм, повинні усвідомити собі, що мусять скінчити другим. Бо третєго між ними — природа ще не винайшла...

Зіновій МАТЛА

МИТРОПОЛИТ А. ШЕПТИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

Митрополит А. Шептицький — Духовий велетень також тому, що інтересувався усіма ділянками українського життя, старався мати всебічні й правдиві інформації про його діячів і події, пильно слідкував за різними світоглядовими і політичними течіями серед українського суспільства. Завдяки цьому він став духовим провідником українського народу і витиснув печать свого духу на кожній ділянці його життя, і то не тільки на землях окупованих поляками, а й на цілій українській території навіть на еміграції, де жили українські поселенці. Його шанували люди різних релігійних і політичних переконань, навіть вороги української нації, її сусіди, які мали таке чи інше відношення до наших земель та нашого культурного й національного розвитку й буття. Цей факт підтверджує кожний, хто цікавиться постаттю митр. А. Шептицького, досліджує значення його діяльності як духового і національного провідника українського народу.

Після смерті митр. Андрія Шептицького появилось багато насвітлень його всебічної діяльності. Навіть московсько-большевицька пропаганда не може обминути факту, що він був небуденною постаттю. У своїй пресі та своїх книжкових виданнях, зокрема у зловорожій критиці українського визвольного руху, московсько-большевицькі окупанти України особливо турбуються великим впливом митр. А. Шептицького на життя українського народу. Щоб його компромітувати, називають митр. А. Шептицького «ворогом українського народу», «вислужником Ватикану й чужих сил» тощо, сподіваючись, що з допомогою брехні і наклепів бодай якоюсь мірою затемнять пам'ять про нього у свідомості українців і припинять вплив його духу й ідей серед усіх верств українського народу, незалежно від віровизнань. Але виявляється, що всі ті безперервні атаки, лайки, брехні, очорнювання і фабрикавання різних «фактів» проти митр. А. Шептицького, даремні й безсилі, вони часто перетворюються на бумеранг проти ворогів нашої Церкви і нашого народу.

Очевидно, митр. А. Шептицький цікавився і українським націоналістичним підпіллям, бо знав, що в ньому особливо була заангажована українська молодь. Цікавившись підпіллям, він хотів мати якнайдокладніші інформації про нього, як духовний провідник народу, якому було призначено дбати про його життя згідно з християнськими засадами, згідно із принципами Української Греко-Католицької Церкви,

складової частини Церкви Вселенської. Самозрозуміло, що митр. А. Шептицький не був і не міг бути членом української підпільної організації чи визнавцем націоналістичної ідеології, що її репрезентувало українське підпілля. Він не схвалював також таких акцій ОУН чи УВО, яких не міг погодити із християнськими засадами. Отже, не був ані таким, як його зображують большевики, ані таким, як його зображують взагалі вороги української Церкви і українського народу.

Так, напр., у советській брошурі «Їх справжнє обличчя» (автор Н. Возняк, передмова д-ра філософічних наук В. Ю. Євдокименка, В-во Карпати, Ужгород, 1974 р.) читаємо такі наклепницькі вигадки:

«Характерно, що уніяти і націоналісти добре себе почували за будь-яких іноземних загарбників, які не без їх допомоги панували на західноукраїнських землях. Митрополит А. Шептицький не раз закликав віруючих бути серцем і душею з католицькою вірою та греко-католицькою церквою як у часи пансько-польської, так і німецько-фашистської окупації, бо в усі часи уніятська церква «серцем і душею» була з тим, хто гнобив народ. За панування австро-угорських феодалів митрополит закликав українців до солідарності з династією Габсбургів, твердячи, що батьківщина українського народу — «вся Австро-Угорщина». Пізніше на догоду польській окупації він заявив, що любов до Польщі закладена в природі людини. А в часи німецько-фашистської окупації уніятський владика вітав «переможну» німецьку армію... Клерики і націоналісти завжди ігнорували справжні інтереси народу. Не випадково в націоналістичній практиці панують вбивство, грабунки, обман, лицемірство тощо. Це — кредо українського націоналізму. І хоч воно скривавлене, ним пишаються ідеологи націоналізму та уніятські душпастирі» (стор. 58 і 59).

Володимир Добричев, автор памфлету «В тіні святого Юра» (Львів, 1968 р.), вдається до ще більш огидних наклепів на митр. А. Шептицького і українських націоналістів, зокрема провідних:

«...З особливою запопадливістю — пише він — провадила політику денационалізації українського народу уніятська церква на Закарпатті. Уніятське духовенство сприяло ліквідації тут українського алфавіту, витісненню української мови, мадяризації української культури тощо... В одному з так званих пастирських листів Шептицького докладно розписано, скільки повинно населення здавати німецьким загарбникам м'яса, яєць тощо. Аби прислужитися фашистським гнобителям народу, він навіть іде на пряме порушення богословських порядків. Так митрополит дозволяє духовенству скорочувати служіння в церкві, а віруючим — працювати в неділю і свята на загарбників. Він благословляє молодь на фашистську каторгу. Подібних листів, відозв, заяв, пересторог було чимало. А ще більше було таємних нарад, зустрічей націоналістичних та уніятських верховодів. Шептицький намагався якось

помирити Стецька, Бандеру, Мельника, які не могли поділити ефемерну владу, одержану з рук фашистських окупантів. Вступив у контакти з націоналістичними верховодами сам, посилав до них своїх «довірених» з уніятської зграї — Левицького, Сліпого та інших. Деякі з отців-уніятів у своїй запопадливості перед гітлерівцями дійшли до того, що благословляли віруючих хрестом з вирізьбленою посередині фашистською свастикою» (стор. 149).

Як бачимо, Володимир Добричев, ствердивши, що було багато «таємних нарад, зустрічей націоналістичних та уніятських верховодів», користується брехливою інтерпретацією тих «таємних нарад», видуманими «фактами» та різними наклепами. Він замовчує правдиву діяльність, наміри й мету митр. А. Шептицького, його правдиве ставлення до українського підпілля, до ОУН, його намагання впливати на націоналістичний рух, щоб зберігав християнські засади, не вдавався до взаємопоборювання і взаемовинищування, щоб у боротьбі з ворогами українських державницьких ідей не користувався такими методами, які Церква мусить осудити, які приводять до зайвих людських і матеріальних жертв та шкодять українському народові.

Очевидна річ, що митр. А. Шептицький, як духовий провідник народу і голова Української Церкви не міг стояти осторонь боротьби української нації, що опинилась в особливо важких і складних умовах, тому намагався якнайміцніше бути пов'язаним із своїм народом і допомагати йому, де тільки можливо, розвинутися на повновартісну модерну націю. Про таку його мету й працю існують численні докази — його діла, його писання, його проповіді й навчання, його численні фундації, його публічні виступи в обороні Церкви, що зазнавала жорстоких ударів від польських, большевицьких і німецьких окупантів.

Тут буде мова про ті часи, коли я, як представник українського підпілля, мав доручення говорити з митр. А. Шептицьким про діяльність ОУН(р) і УПА. про їх політичну мету та методи боротьби з окупантами, щоб виправити ряд неправдивих інформацій, що їх митрополит діставав від різних українських діячів, головню ворожих до ОУН, а також від поляків, які за його посередництвом шукали розв'язки українсько-польських відносин. Конфлікт між українцями і поляками, який приводив до людських і матеріальних жертв обидвох народів, намагалися використати на свою користь німці й москалі, зокрема в боротьбі з українським підпіллям та цілим українським самостійницьким табором. Тому ця проблема також була темою розмов між представниками українського та польського підпілля. Такі розмови велися за згодою і посередництвом митр. А. Шептицького в 1942 році й у них брав участь, крім автора цих рядків, ще один член тодішнього Проводу ОУН(р) — мгр М. Степаняк.

Зустрічі з митрополитом відбувалися у його палаті, на партері, в бібліотеці, розташованій праворуч від головних дверей резиденції. Митр. А. Шептицький під час візит сидів у шкіряному фотелі, бо хво-

роба не дозволяла йому ходити чи стояти. Розмови відбувалися без свідків, завжди в дообідню пору. Тільки один раз був зі мною у митрополита мгр М. Степаняк, решту розмов проводив я сам. Думаю, що ті розмови митр. А. Шептицького з представником українського підпілля були відомі й архієпископові Й. Сліпому, але не знаю, чи знав про їх зміст. Такий здогад ґрунтую на тому, що коли я виявив бажання зустрітися з архієпископом Й. Сліпим, щоб поінформувати його про діяльність українського підпілля та розмови з поляками — митрополит без надуми погодився. Зустріч з архієп. Й. Сліпим відбулася у його резиденції, на першому поверсі дому напроти палати митрополита. Розмова була коротка, я вирішив не входити в деталі, тому поінформував архієпископа тільки про труднощі та важкі умови боротьби з німцями, большевицькими агентами і большевицьким підпіллям. У справі взаємин з поляками згадав лиш те, що з ними ведуться розмови і українське підпілля намагається, наскільки це можливе, злагодити відносини і припинити боротьбу. Але існують великі труднощі, поляки хочуть знову взяти під свою контроль західньоукраїнські землі, часто співпрацюють з німцями проти українців, а то й беруть участь у німецьких паціфікаційних акціях проти українського населення, головню на Волині, Підляшшю і Полісся. Архієп. Й. Сліпий коротко відповів, що йому багато дечого відомо про протиукраїнські акції поляків. Інших справ не порушував, заявивши, що вистачає, коли про діяльність ОУН і про розмови з поляками знає митр. А. Шептицький. Відчувалась холодна стриманість архієп. Й. Сліпого, чого не було під час розмов із митр. Шептицьким, тому й наші зустрічі з архієпископом зовсім припинилися.

В той час чужі, ворожі чинники, а також і противники революційної боротьби ОУН(р), розповсюджували різні зловісні фальшиві, чутки про фізичне винищування націоналістами-революціонерами своїх політичних противників, про відоме в нашій і чужій літературі т. зв. братовбивство. Отже, це була одна з найважливіших справ, яку треба було вияснити й виправити неправдиві інформації і поголоски, а то й «докази», розповсюджені усно та легальною й нелегальною літературою. Згадана проблема була й предметом міжпартійних розмов. Як тепер уже відомо, це були провокації німців, а головню большевиків. Із советських публікацій (напр., з книжки майора КГБ Кліма Дмитрука «Безбатченки», який тепер пише під псевдонімом Климентій Євгенович Гальський) знаємо, що большевики свідомо розповсюджували різні вістки про «братовбивство», як ось про вбивство Івана Мицика, Володимира Куця та інших, хоч у той час вони вже були в руках НКВД. Подібні «історії» про «братовбивство» розповсюджували й поляки. Інформації про «братовбивство» мав і митр. А. Шептицький, головню від противників ОУН(р) та УПА. Чимало обдурених ворожою пропагандою людей справді повірили «авторитетним і добре поінфор-

мованим» противникам ОУН(р), їхнім «доказам», що їх переважно підсували большевицькі, німецькі та польські агенти. Спростовувати такі провокативні інформації було незвичайно важко в час взаємного недовір'я, ворожої пропаганди, провокативних ворожих дій у час розбиття націоналістичного табору (ОУН) на дві незалежні організації.

Важко сказати, чи митр. А. Шептицький вірив таким злобним або обдуреним ворожою пропагандою інформаторам про «братовбивство» націоналістів-революціонерів, хоч треба припускати, що деяким з них він мав підстави вірити, бо це були загальновідомі громадяни, громадські й політичні діячі, до того ж давні його особисті знайомі. Проте він ніколи в розмові не згадував прізвищ тих людей, які інформували його про діяльність ОУН(р) і УПА. З нашого ж боку ми могли тільки з'ясовувати своє становище до «фактів» т. зв. братовбивства і давати їм правдиве наświetлення.

На всіх засіданнях Проводу ОУН(р), у яких я брав участь, ніколи не розглядалось і не вирішувалось питання фізичного винищення політичних противників. Щобільше, навіть не порушувалось справи ліквідації ворожих агентів. Так було на засіданнях Проводу під керівництвом Миколи Лебеда, а потім і під керівництвом Романа Шухевича, який перебрав провід ОУН(р) 13 травня 1943 року. На тих засіданнях брав участь і Мирослав Прокоп. Щоправда, я не бував на всіх засіданнях Проводу, бо тодішні воєнні обставини не завжди дозволяли на те, щоб вони відбувалися у повному складі.

Під час зустрічей з представниками ОУН(м), що відбувалися у Львові в домі при вул. Н. (околиця Личаківської вулиці), обговорювались справи т. зв. братовбивства та ліквідації розподілу організації на дві частини. Прізвищ представників ОУН(м) не подаю, бо не знаю, чи вони дали б свою згоду, краще хай самі напишуть про це. Розмови з мельниківцями велися на початку 1943 року, коли на чолі Організації був Микола Лебідь, а потім, коли керівництво Організацією перебрав Роман Шухевич, відбувалися і розмови з т. зв. мітрингівцями (розмови з магістром Борисом Левицьким, у яких брали участь Р. Шухевич і я, відбувалися у його помешканні при вул. Генінґа).

Коли керівництво Організацією перебрав Роман Шухевич, Провід ОУН(р) (точніше Бюро Проводу ОУН(р) у складі його трьох членів — Шухевич, Маївський, Матла) вирішив докласти всіх заходів, щоб зліквідувати напружені, а то й ворожі стосунки між членами обидвох ОУН, або, принаймні, зменшити напруженість до мінімуму. Підтримувати постійні контакти з ОУН(м), зокрема вияснити т. зв. братовбивчі проблеми та спільно поборювати самочинні акти, що були ділом членів обидвох ОУН, спільними силами поборювати донощитство, співпрацю з німцями, ворожі агентури (большевицьку, польську, румунську, угорську) і все те, що послаблювало український визвольний фронт. У двох чи трьох розмовах із представниками ОУН(м) вдалося вияснити багато

справ і навіть висунено пропозицію створити спільну комісію для розгляду т. зв. братовбивства. 10-го серпня 1943 року мої контакти з мельниківцями перервалися, бо я був арештований (у Львові) німецьким Гестапо.

Про всі наші розмови з мельниківцями та іншими політичними групами був інформований митр. А. Шептицький. Він робив різні заходи, щоб привести до згоди між ОУН(р) і ОУН(м). Під час зустрічей вимагав припинення боротьби між обидвома націоналістичними організаціями, зокрема звертав увагу на те, щоб націоналісти шанували принципи християнської науки, творили об'єднаний фронт, бо цього вимагає добро народу, який переживає важкі часи — йому загрожує від окупантів велика небезпека фізичного винищення, зокрема провідної його верстви та молоді, а також знищення культурних надбань, словом — загрожує велика руїна і моральний упадок.

Думаю, що митр. А. Шептицький подібно ставив справу й під час розмов із мельниківцями та представниками інших політичних груп. Про те згадували ті діячі, з якими нам доводилось обговорювати питання про творення координованого фронту (очевидно, питання єдиного фронту — відпадало, бо в даних умовах воно було нереальне) проти наступу большевиків, поляків, німців, угорців і румунів. Наприклад, мені досить часто доводилось обговорювати різні справи з ред. Василем Мудрим (1893–1966) і д-ром С. Біляком (1890–1950), які знали мої розмови з митр. А. Шептицьким про координацію українських національних сил та про контакти з поляками (про розмови з поляками є коротка згадка в довщій праці П. Т. «Мазки з найновішої історії», «Гомін України», 1959 р.).

У відповідь на наші довгі з'ясування становища ОУН(р) до німецької окупації та протиукраїнської акції поляків, як і труднощі, що їх мають Провід і нижчі керівні чинники Організації у ситуації терору окупантів, коли особливо важко вдержати сувору дисципліну і недопускати до самочинних актів, що суперечать інструкціям чи наказам Проводу про ставлення до інших політичних груп, коли діють провокатори й чужі агенти та виринають різні численні проблеми, в тому й відношення до жидів, до зорганізованих німцями українських поліційних відділів, до того ж ще й проблема масакр-розстрілів та грабування населення, — митр. А. Шептицький виявляв загальне зрозуміння, брав до уваги як і згадані труднощі, так і обставини, які завжди виринають під час війни та організованого й неорганізованого спротиву населення окупантам. Зокрема тоді, коли доводиться протиставитись ворожій армії, якими керують такі антихристиянські імперіалістичні тоталітарні організації, як большевицька і націонал-соціалістична. Все це він прекрасно розумів, але не давав відповіді на кожну висунену проблему. З'ясовував своє становище загальним окресленням, що було наукою про потребу в кожному випадку зберігати високі моральні християнські засади, навіть у найтрудніших умовах боротьби з окупаційними силами та ворогами державної самостійності України. Нато-

мість він не порушував питання самої боротьби, мабуть тому, що був свідомий, що ані Організація, ані народ не будуть спокійно приглядатися намаганням окупантів пограбувати і знищити саму українську націю, а українців перетворити на своїх рабів. До речі, потреба резистенції з боротьби з окупантами не існувала ще й тому, що всі народи, які опинились під окупацією німців чи большевиків, вели визвольну війну із загарбниками, мали великі людські жертви, але й ворога не щадили, винищували його всіма можливими способами, розправлялися також із зрадниками та всіма тими, що були на службі ворога.

Український народ був опинився в особливій ситуації, бо використавши воєнний час його вороги, хоч і самі були в німецькій або московській неволі, намагалися позбавити його провідної верстви — ліквідували українську інтелігенцію. Наприклад, у Львові поляки застрілили проф. Андрія Ластовецького, маістра Бориса Капустія, маістра Митрона Бсгуна та інших. Дуже шкідливою була для українців співпраця поляків з Гестапо і НКВД на протиукраїнському відтинку. Саме з цих джерел за кордоном і в Україні розповсюджувались провокативні вістки про український антисемітизм та вбивства жидів, приписуючи українцям злочини, що були ділом німців.

Митрополит Андрій Шептицький дуже добре знав, що таке війна та її наслідки, знав, що воєнні умови приводять морально слабих і національно малосвідомих людей до звиродіння, сприяють тому, що на поверхні життя появляються злочинці, вбивці, національні зрадники і відступники від прадідівської віри. Але в розмові з ним ми не порушували цих питань, бо знали, що він, як голова Української Греко-Католицької Церкви, всі такі справи буде розглядати з погляду принципів християнської науки і вчення Церкви. Адже митрополит завжди підкреслював потребу зберігати в боротьбі моральні засади, не допускати до самочинних акцій, робити всі заходи, щоб не було національних зрадників і відступників від прадідівської віри. Навчав, що треба поборювати атеїстичні тоталітарні рухи — націонал-соціалізм і комунізм-большевизм, але не допускати до надмірних людських жертв, докласти всіх зусиль, щоб зберегти українські культурні та інші надбання, не коляборувати з німцями й не допомагати їм у винищуванні жидів чи інших народів. Радив знайти порозуміння з представниками поневолених німцями націй, головню з поляками, та в ім'я спільної боротьби з гітлерівцями і большевиками припинити взамовинищування. Звертав увагу й на те, що большевицькі партизани, які діють на українських землях, з допомогою різних провокацій поглиблюють недовір'я і ненависть між українцями і поляками, угорцями та румунами, що були союзниками Гітлера.

Ми знали, що від митр. А. Шептицького не можна сподіватися іншого становища, отже йшли на розмови з ним не тому, щоб його переконувати, а тому, щоб з'ясувати йому становище Організації до всіх тих складних проблем та вияснити різні неправдиві вістки, що їх розповсю-

джували вороги націоналістів-революціонерів. Ішло про те, щоб митрополит краще нас розумів, щоб дістав від нас безпосередні інформації про справи, про які він не знав або був поінформований у неприхильному для нас навітленні. Головно йшло про вияснення різних провокативних акцій та злочинів німецьких і московських агентів, що їх приписували Організації. Про провокативну діяльність московських агентів сьогодні свідчать самі большевицькі документи, напр., книжка К. Дмитрука «Безбатченки», спомини большевицьких ватажків Федорова, Медведєва, Ковпака та інших учасників советських партизанських відділів.

Про намагання митр. А. Шептицького злагодити або й зліквідувати українсько-польську боротьбу під час німецької окупації я писав ще в 1959 році в «Гомоні України», а про розмови з митр. А. Шептицьким — у парохіяльному «Віснику» (1949 р.), що виходив у Парижі за редакцією о. Івана Яцкова.

Розмови з представниками польського підпілля відбулися на весні 1942 року у Львові, а потім, восени того ж року, у Варшаві. У Львові розмови з ними вів автор цих рядків у товаристві магістра М. Степаняка, а у Варшаві — Василь Охримович, якого (згідно з повідомленням советської агенції ТАСС) в травні 1954 року большевики розстріляли в Києві. Коли в серпні 1943 року автора цих рядків заарештувало Гестапо, розмови з поляками продовжував інж. Євген Врецьона.

Митрополит А. Шептицький знав про ці розмови, бо саме до нього зверталися поляки з проханням вплинути на Організацію, щоб вона припинила боротьбу з польськими поліційними відділами на Волині, які разом із німцями поборювали УПА і ОУН та винищували українське населення.

Зустрічі з представниками польського підпілля влаштовував о. д-р О. К-ий. Відбувалися вони в його помешканні, недалеко т. зв. Черновецького двірця у Львові. На першій зустрічі було двох поляків. Вони говорили по-польськи, а я по-українськи. Магістер М. Степаняк був «перекладачем» у тих випадках, коли поляки не розуміли деяких українських слів. Отець д-р О. К-ий до розмови не втручався.

Перед зустріччю з поляками я відбув розмову з ред. В. Мудрим і д-ром С. Біляком, поінформував їх про спроби поляків нав'язати з нами контакти і з'ясував наші вимоги до них. На моє прохання ред. В. Мудрий і д-р С. Біляк подали мені характеристику польських партій і польського підпілля. Я знав про те, що ред. В. Мудрий мав контакти з деякими польськими діячами — членами польського підпілля.

Розмови з поляками я вів на доручення тодішнього Проводу ОУН(р), а після кожної зустрічі з ними подавав докладний звіт. Інформував також про хід тих розмов та обговорювані проблеми ред. В. Мудрого і д-ра С. Біляка, описував зовнішній вигляд польських представників, прізвищ яких я не знав, а о. д-р О. К-ий ніколи їх не прозраджував. На першій розмові обидва представники польського підпілля мали

біля 35-40 років. Чергова розмова, знову в помешканні о. д-ра О. К-го, відбулася із старшим, уже сивим польським представником (мав біля або понад 60 років). Спочатку він говорив по-польськи, а потім чистою українською мовою з наддніпрянським акцентом. Чергова розмова відбулася ще з іншим польським представником біля дзвіниці катедри св. Юра.

Як виявилось, найтруднішою справою для поляків було визнання етнографічного принципу, що мав би бути основою польсько-українського порозуміння і співпраці в боротьбі за державну незалежність обидвох народів. Ми домагалися, щоб визнання цього принципу було опубліковане в польській підпільній пресі та підтверджене польським екзильним урядом у Лондоні. Виникало враження, що полякам дуже залежало на тому, щоб домовитися з українцями, бо в той час (1942 рік) німці були на вершку своїх мілітарних завоювань на сході Європи. Кожна наша розмова з поляками закінчувалася ствердженням потреби чергової зустрічі.

Митрополит А. Шептицький завжди одержував від нас інформації про хід і наслідки розмов із поляками, але не висловлював свого погляду чи своїх завважень. Він тільки радив продовжувати розмови та шукати всіх способів, щоб злагіднити боротьбу між українцями і поляками в ім'я спільної боротьби з німцями і більшовиками, із советськими партизанами і агентами, які своїми провокативними акціями викликали посилення німецького терору. Як відомо, советські партизани дуже часто підшивались під українських самостійників, щоб спровокувати німців до пацифікаційних акцій проти українського населення.

Становище і поради митр. А. Шептицького були для нас самозрозумілими. Він не міг інакше поступати, бо був головою Української Греко-Католицької Церкви, духовим провідником народу й одночасно великим українським патріотом. Це відчувалося з кожного його слова, з усіх його порад і повчань під час численних розмов із ним у митрополичій палаті. Адаже він не вагався вислати протести до Берліну, засуджуючи злочини гітлерівців.

В нашій мемуаристиці порушені тут питання майже не висвітлені, хоч з ними також пов'язана й постать великого митрополита А. Шептицького, визначного українського патріота, який мав великий вплив на цілий український народ. Його Світла Постать і далі промінює у нашому народі, стає ще величавіша з історичної перспективи, тому даремні зусилля московських більшовиків скомпромітувати його своїми брудними наклепами, як «ворога українського народу».

ДОКУМЕНТИ З МОСКОВСЬКИХ КОНЦТАВОРІВ**ЛИСТ В. МАРЧЕНКА ДО СХІДНЬОНІМЕЦЬКИХ
ЖУРНАЛІСТІВ**

(Пресова Служба ЗП УГВР). — Нижче подаємо повний текст відкритого листа Валерія Марченка, українського політв'язня в таборі ВС 389/35 в Пермській області, до німецьких журналістів Вальтера Гайновського і Гергарда Шеймана, авторів книжки «Операція мовчання». З цією книжкою, присвяченою в основному подіям у Чіле напередодні і після усунення президента Алленде, В. Марченко познайомився із советської періодики, яка була йому доступна в таборі.

В. Марченко народився 16 вересня 1947 року в Києві; середню школу закінчив 1965 року; до 1970 року навчався на українському відділі філологічного факультету Київського державного університету. До часу його арешту в червні 1973 року, Марченко працював як літературний працівник в редакції газети «Літературна Україна» в Києві. Його професія — журналіст і перекладач. Він захоплювався теж орієнталістикою, опанував азербайджанську мову і літературу в університеті Баку. Серед його перекладів є твори азербайджанських письменників. До речі, там же, в Баку, його нагородили грамотою за доповідь, що її він прочитав на студентській науковій конференції п. з. «А. Кримський і Азербайджан».

В. Марченко — внук українського історика Михайла Марченка, професора Київського університету, автора наукових праць «Боротьба Росії та Польщі за Україну в 1654-1664 роках», «Українська історіографія», «Історія української літератури» та інших. Мати Валерія Марченка — викладач української мови і літератури Київського педагогічного інституту, член КПРС з 1960 року. Валерій був комсомольцем.

У самвидавному документі, що курсує в Україні говориться про В. Марченка, що «він був арештований органами КГБ 25 червня 1973 року. Його обвинувачували за ст. 62 ч. 1 КК УРСР та за ст. 63 ч. 1 КК Азербайджанської РСР. 29-го грудня 1973 року судовою колегією в кримінальних справах Київського обласного суду (на відкритому засіданні) він був засуджений на шість років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму й на два роки заслання... Йому інкримінували написання трьох робіт в 1971 році — «Страшний якийсь

тягар» (обсягом 9 стор. рукописного тексту), в 1972 році — «За параваном ідейности» (12 стор. машинописного тексту) та в 1973 році — «Київський діалог» (15 стор. машинописного тексту), які ніколи й ніде не були опубліковані. Хоч перша, власне, була чернеткою до другої, суд однаково розглядав їх як різні. Суд кваліфікував їх як «документи антирадянського та націоналістичного змісту», але жоден із свідків, які бачили їх на власні очі, переглядали чи читали (таких було шість осіб), не міг переказати змісту, а п'ятеро з них не вбачали в них нічого «антирадянського чи націоналістичного».

Ще на волі В. Марченко важко захворів на нирки. Його здоров'я в таборі дуже погіршилося, але таборові лікарі відмовляють йому в лікуванні. Його й надалі примушують виконувати норму шиття мішків, а коли він неспроможний це робити — карають.

7-го липня 1976 року до Марченка приїжджала на побачення його мати. З важким трудом вона дісталася до станції Чусовая, до табору ч. 35. Але тут їй заявили, що побачення відбудеться в таборі ч. 36, пос. Кучімо. З табору ч. 35 до табору ч. 36 — 100 км. Валерія везли туди у «воронці». До залізної клітки, в якій був Марченко, предістався газ з авта, але вартівниця закрила віконце і відмовилася його відкрити на його прохання. Йому відповіли: «Тебе треба розкачати і викинути...» Коли мати Марченка розповіла про це майорові Мікову, він заявив, що її син, мовляв, говорить неправду... «Конвоєри всі комсомольці і так поступати не могли».

Під час обшуку в матері Марченка skonфіскували 120 карбованців, під претекстом, що, мовляв, вона хотіла передати гроші синові. А обшук відбувся 18 годин після побачення, яке тривало 48 годин.

*Відкритий лист до Вальтера Гайновського та Гергарда Шеймана,
журналістів із НДР*

Гутен таг, камеради журналісти!

Я пишу до Вас вдруте, ймучи віру, що доля зласкавиться цього разу — і мій лист досягне адресата. Так нестерпно говорити, бути непочутим і каратися. Мали бо слухність древні: «Віксі ет анімом легаві».

Із змістом Вашої книжки «Операція мовчання» я познайомився завдяки численним публікаціям у радянській періодиці. Знаю, що зображенню багатостраждальному Чілі Ви присвятили не тільки перо, а й кінокамеру. Обурено та дуже кваліфіковано розповідаєте про злочини хунти, поневірання та злидні простого люду, муки в'язнів концтаборів. Останнє, власне, спонукало мене сісти за листа до Вас. Не буду торкатися чилійської проблеми широко, оскільки суперечка, який суспільно-політичний устрій кращий, навряд що внесе у встановлення істини. Впадати в розлогі дебати стосовно шляхів розвитку країни під орудою

Альенде справді невдячно. На що марксиста мастаки, то це — малювати повітряні замки. Відзначу, проте, що мені слова А. Піночета: »Краще нехай в нас загине 30 тисяч, аніж мільйон за три роки«, — промовляють вельми багато.

Але повернемось до побуту чилійських політв'язнів. Як особа компетентна (ось уже три роки перебуваю у ВТУ ВС-389/35) можу порівнювати, де терор та знущання насправді, де права людини порушуються (я хибно скомпонував речення — людині права не потрібні там, де в неї забирають життя).

Про все це я й написав статтю обсягом понад пів друкованого аркуша, та хоч серед нас поети, музики, малярі, ми не спимо на трояндах — під час чергового обшуку її було вилучено. Мені, далєбі, до втрати не звикати, проте бажав би, якби з моїм матеріалом Ви ознайомились особисто. Та чому лише з моїм одним? Після такого мальовничого опису Вашої журналістичної вправності — і не виникає сумнівів, що Вам під силу потрапити й на Урал. А чому б і справді Вам не з'їздити до СРСР? Візьміть інтерв'ю у нашого каудільйо, в управлінні, якщо він там, можете побалакати з генералом Громовим, який пам'ятний багатьом моїм співв'язням від першої зустрічі — коли вітав етап прибулих, і під його ногами харчав, спливаючи кров'ю зек, (один) із сімох власноручно застрілених ним — керівником режиму та справедливості; відтак круїз по-московському варіанту комунізму аж до мого концтабору.

Але тяженька то буде штука. 58-річня історія радянських концтаборів не знала прецеденту відвідин із іноземцями. Лише в ролі безпосереднього учасника, лише в цій ролі. І все ж я сподіваюся на зустріч. А на той випадок, щоб наша розмова була предметною, пропоную кілька запитань.

1. Віднайдіть бодай єдину країну на нашій планеті, де ув'язнено поета, наголошую, поета, а не політичного діяча, який у хвилі резигнації виливає душу, римуючи рядки. Поета, який знехтувавши посадою, премією, псевдославою заради служби світлонепорочній Правді, дістав у винагороду вінок із колючого дроту.

2. Назвіть мені століття, суспільно-політичну формацію, партію, або навіть звироднілого одинака-сади́ста, що утримували б в ув'язненні 25 років людину? В якій країні світу взагалі зараз перебувають у концтаборі жінки політв'язнів?

3. У своїй книжці Ви часто проводите аналогії між Чілі та фашистською Німеччиною. Вочевидь, Ви добре обізнані з пеніпотенційним режимом Третього Райху. Отож, прошу з'ясувати: в концтаборах якого диктаторського режиму нашого часу запроваджено примусову працю? Де ще, крім Радянського Союзу, вимагають роботи, практично не опла-

чуючи її? В Чілі, як Ви самі зволили спостерегти, з поту і крові нещасних хунта капіталу не наживає.

4. І останнє. Нормальна людина, звісно, може вдарити, в ефекті забити. Прийнято вважати, що коли садист дістає задоволення від мук собі подібного — це садист, злочинець. Так званий режим перевиховання у концтаборах СРСР цілком ґрунтується на катуванні голодом і холодом. Будьте ласкаві, вкажіть країну, де була б законодавчо оформлена сума на харчування політв'язня в 12 радянських карбованців на місяць. Не треба мати глузду Соломона, аби збагнути, що коли працюєш за вола, харчуєшся міркою горобця, то ноги можна випростати. Мов кінь (нечітко) ... кількість загинув у концтаборах фашистської Німеччини широко відома. Нехай же Ваші товариші, за клясою, в Москві сповістять цифру знищених ними у своїх виправно-трудових установах.

На моє тверде переконання, з відповідями на ці питання нашої розмови не буде бракувати предметності. Принаймні, не нагадуватиме схоластичних діалогів дискутантів середньовіччя: чия віра ліпша! І ще одне. Я ніяк не для красного слівця посилався на древніх на початку листа. Засуджений (завважте, колеги, не за вбивство, не за створення протиурядової організації) лише за виявлення власної думки, свободу тої самої думки, яку Ви так палко обстоюєте для чілійських комуністів і за яку Ваші єдиновірці покарали мене 8 роками ув'язнення. І все ж слово можна перемогти лише словом. Тому, давайте дискутувати.

Цього листа я вже був закінчив, а тут нові обставини. Я, як пам'ятаєте, людина підневільна. Отже, щойно мене викликав лейт. Хромов і пояснив, що у зв'язку із систематичним недовиконанням норм виробітку, адміністрація вирішила покарати мене. В результаті маю решту (нечітко) більшовицького пекла. Вологі камери льохів у російську зиму помножите на зіпсутий харч вартістю дев'ять карбованців місячно — Володимирська тюрма — відплата за небажання стати таким, як Ви. Далєбі, Ваші співвітчизники доби Гітлера виглядали чеснішими, коли спаливали в крематоріях й не насолоджувалися тортурами, голодом, продовженим на роки.

Для порівняння. Дуже радянське. Значить, відмінне.

Валерій МАРЧЕНКО

СТРАЖДАННЯ І НЕВГНУТІСТЬ СТЕПАНА САПЕЛЯКА

З України надійшов новий самвидавний документ, який, з одного боку, дає вимовні свідчення про жорстокі намагання органів КГБ морально зламати українських політичних в'язнів, а з другого боку, про невгнуту поставу переслідуваних за переконання українських патріотів. В документі, що його подасмо, є детальні інформації про українського політв'язня Степана Сапеляка та вийнятки з його протестного листа до Верховної Ради УРСР.

Степан Сапеляк народився в 1950 році на західних землях України, в селі Росохач, Чортківського району, Тернопільської області. Там він учився і жив до арешту.

Арештований в 1973 році був засуджений за ст. «антирадянська агітація і пропаганда» на п'ять років позбавлення волі в колонії суворого режиму і три роки заслання. В Уральському таборі н. 36 (Учреждение ВС 389/36 пос. Кучино, Чусовской район, Пермська область), де Сапеляк відбував присуд, його багато разів жорстоко карали (ШЗО-карцер та ін.).

В липні 1976 року його перевезли до Владимирської тюрми.

*

В селі, де народився і виріс Степан Сапеляк, збереглося багато національних традицій, національна культура, національні ідеали. З дитинства Степан слухав народних пісень, зокрема про національну боротьбу.

Село Росохач — історичне. Ще під час антипольських повстань, висипали тут велику могилу-курган. З того часу, в тому кургані хоронили тих, які полягли за незалежність України. Ще з тих далеких часів, усі власті (австрійські, польські, німецькі) дивилися криво на курган, не раз вони його розкопували, але населення знову відновляло ту могилу. Аж радянська влада остаточно знищила курган, зрівнявши його із землею.

У відплату за це хтось висадив у повітря, поставлений біля села, пам'ятник невідомому солдатowi. «Невідомий солдат» топтав своїми чоботами чужу йому землю, його автомат був звернений проти людей, які жили на цій землі. До зруйнованого пам'ятника була прикріплена записка: «У відплату за знищену могилу...» Ці події — зруйнування могили-кургана і пам'ятника невідомому солдатowi — відбулися, приблизно, 2 роки після закінчення другої світової війни.

... Сапеляка і кількох його ровесників-односельчан обвинувачували, що вони в 55-ту річницю проголошення УНР (Української Народної Республіки, проголошеної в 1918 році) зірвали радянські прапори і на їх місце вивісили українські національні — жовто-блакитні, а внизу прикріпили листівки-плякати — День незалежності.

Населення зустріло цю зміну прапорів з одобренням, радісно. На плякатах дописували: «росіяни, забирайтесь...» і т. п.

... Допитували одного мешканця села Росохач, сторожа, коло сторожівки якого стояв стовп (дуже високий і тонкий, на який піднімали прапор з допомогою мотузка). Запитали сторожа — як це сталося? Він сказав: «Вечером, пане, дивлюся — висить ваш прапор, а ранком, дивлюся — вже є наш прапор». Курсанти літньої школи, недалеко від села, налякалися, що «почали діяти бандерівці». (Деякі з них подали заяви з проханням перенести їх у інше місце).

У присуді Сапеляка сказано, що він з дитинства збирав пісні, які закликали до національної боротьби. Спочатку Сапеляка засудили на 7 років позбавлення волі і 5 років заслання. Потім присуд переглянули — дали 5 років позбавлення волі в таборі суворого режиму і 3 роки заслання.

•

В 1974 році Степан Сапеляк перебував в Уральському таборі ч. 36. Адміністрація табору часто чіплялася до нього за різні дрібниці; його часто карали. 21 червня 1974 року капітан Мелентій забажав покарати Сапеляка «за порушення форми одєжі». Був гарячий день, кількох вільних у той час від роботи політв'язнів, між ними й Сапеляк, перебували на території зони, при чому деякі з них були роздягнені по пояс. Капітан Мелентій, який проходив мимо, зробив зауваження Сапелякові, цей відразу вбрав сорочку. Проте капітан наказав йому йти на вахту, де відбувся, описаний пізніше в «Хроніці біжучих подій», випадок побиття Сапеляка, після якого його ще покарали — запротували на 15 діб до штрафного ізолятора (ШІЗО).

У висліді, в таборі поширили вістку, що Сапеляка ніхто не побив, що це він видумав. Цю версію підтримували деякі в'язні, які зараховували себе до монархістів.

*

На весні 1975 року Сапеляка возили на Україну, де від нього довго й наполегливо вимагали «розкаяння». Його спокушували свободою, грозили, завдавали фізичних страждань... він не «розкався».

...Возили до Києва, Тернополя (де тримали його в тюрмах КГБ). Возили на пляжу, де підводили до нього дівчат. Підвезли до рідного села; зупинилися на дорозі і запропонували:

— Іди додому. Ми вважаємо, що ти розкався. Завтра напишеш заяву.

— Ні, не піду.

Грозили, що поб'ють...

У той час у Тернополі перебувала українка з Канади (туристка, під арештом?). Від Сапеляка вимагали, щоб заявив перед нею, що він не політичний в'язень, а звичайний хуліган; що в таборі (в ув'язненню) на Уралі він ніколи не був, а сидів у таборі десь під Львовом..., що все, що про нього написано в «Хроніці біжучих подій» — ошуканство, наклеп; що його ніхто не бив, що все це — вигадка.

Кагебешники обіцяли (якщо він виконає їхні вимоги):

— За нами діло не останеться.

Грозили (якщо він не задовольнить їхніх вимог):

— Пустимо тебе на хвилі...

У Сапеляка сильно піднісся тиск крові, почалися важкі болі голови.

*

Із заяви С. Сапеляка до Президії Верховної Ради УРСР:

»21.6.74 року на вахті ВТТ-36 (виправно-трудового табору) мене побив працівник Управління внутрішніх справ (УВС) капітан Мелентій у присутності прапорщика Раменка (? нечітко).

24.6.74 року — мене покарали 15 добами карцеру за те, що я розповів про той випадок моїм товаришам. Мене фізично покарали на основі протоколу, в якому був перелік...

6.3.75 року мені наказали скинути зековську одягу, переодягнутися у цивільну. У коридорі тюрми КГБ, я почув наказ: »Беріть його і везіть далі«.

22.3.75 року мене привезли в камеру слідчої тюрми Управління КГБ в Тернополі. Примістили в дуже поганих умовах (підвал, нари для снання, не було навіть місця для поладжування фізіологічних потреб).

2.4.75 року під час... мене визвали в кабінет підполковника Пономаренка, який крикливим голосом заявив: »Ти скільки думаєш займатися ерундою? Тепер будемо судити! Зрозумів? Ми промиємо тобі мозок!« Я сидів мовчки, а потім заявив бойкот і мене запроторили в одиночку.

16.4.75 року мене привезли в кабінет начальника слідчого відділу УКГБ підполковника Бінюка (? — нечітко). В присутності Пономаренка та інших попередили, що якщо я хочу бути звільненим, то: »Засуди свої погляди у відношенні до національної політики. Заяви, що ти звичайний хуліган і такі ж хулігани сидять разом з тобою у таборі. А якщо ти цього не зробиш — то ми привчимо тебе, дурню! Пустимо на хвилі! Зрозумів? То як?«

19.4.75 року, намовляючи мене розкаятись, Пономаренко закричав: »Ми не будемо брудити рук тут, найдемо місце і для цього!«

... травня лікар зареєстровав в мене тиск крові 170 на 110. Сильні болі голови від «промовання мозку», нервові напруження.

12.5.75 року підполковник Бінюк (начальник УКГБ міста Тернопіль), в присутності генерала КГБ м. Києва: «О! Ми і з крамарями мали діло!» Перепитує. — «Так з євреями ж, з тими зрадниками батьківщини! Що, не зрозумів? Ось візьмемо чорні гумові дубинки, відразу зрозумієш, аякже! Ми тобі виправимо мозок!» Генерал: «Поки молодий...»

Я після протесту проти такої поведінки до Президії Верховної Ради. Тоді, викликавши мене до себе в кабінет, Бінюк вилаяв: «Я сам депутат Верховної Ради і ми знаємо, що нам робити, тому, що ми — це Президія... останнє слово... зрозумів?! А тепер марш до камери і думай!..»

... 5.75 року мене у «Волзі» возили по місті й по селах показували «культуру», а коли я сказав, що хочу бачити, яка українська культура в Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Пономаренко відповів: «А це не ваше! Ось куди лізуть! Забудьте про це!»

Я звертаюся, щоб покласти кінець «промованню мозку»... в КГБ політичним в'язням, що є засуджені за переконання.

Улітку 1975 року Степана Сапеляка привезли назад до Уральського табору ч. 36. Після повернення, не проминув ні один місяць, щоб обійшлося без покарання, яка б дрібниця не трапилася, запроторювали до ШІЗО; в травні 1976 року помістили на місяць в ПКТ, в камеру до нього зайшов майор КРБ Черняк (уповноважений КГБ при таборі ч. 36) і заявив: «Розкаюйся!» Сапеляк повернувся до нього спиною. Черняк кричав на Сапеляка: «Висушу тебе так, що коли вийдеш — будеш класти каміння у кишені, щоб вітер не здув!»

У Сапеляка часто сильно підноситься тиск крові. В червні 1976 року в нього був тиск 180 на 120.

Таборові лікарі відмовляються лікувати... (Усім в'язням відомо, та й самі лікарі цього не приховують, що таборові лікарі — це, передусім, чекісти, а щойно потім — лікарі).

*

В липні 1976 року Сапеляка перевели до Владимирської тюрми. (Очевидно, як звичайно, — «за систематичні порушення режиму», за те, що — «не став на шлях поправи», не зважаючи на численні покарання, муки).

Сапеляк — невеликого росту, дуже худий. Людина великої внутрішньої культури, релігійний.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ОКСАНИ МЕШКО Л. І. БРЕЖНЄВУ

Шановний Леоніде Іллічу,

до Вас звертається мати політ'язня Владимирської тюрми Олександра Сергієнка. Що таке Владимирська тюрма — сьогодні знає весь світ. За мирного часу, коли немає таборів військовополонених, нічого жорстокішого, більш нелюдського на земній кулі не існує.

Ми з Вами, Леоніде Іллічу, люди одного покоління. Я трохи старша за Вас, з цієї причини правом змученої материнської душі, для якої назавжди зникли бюрократичні умовності, висловлюю те, що велить сумління.

Мій син важко хворий — у нього хронічна форма туберкульози. У тюрмі хвороба загострилася. 20 червня 1976 року я мала з ним побачення — від нього лишилася кожа та кості. Не вистачає навіть сил, щоб ворухнути губами — я ледве могла почути, що він хотів сказати. Не впроможі ступити кілька кроків, не підтримуючись руками за стіни. І от його, людину, що гине, визнали цілком здоровим! Визнали тільки тому, що я в своїх листах на Ваше ім'я вимагала його звільнення: даліше його перебування в тюрмі рівнозначне смертному вирокові. Таким чином я, рідна мати, дозволивши собі звернутись із благанням про допомогу до Вас, найпершої людини нашої країни, своїм нерозважним вчинком прирекла сина на смерть! Що може бути жахливіше від цього?! Ти шукаєш захисту, а приносиш смерть... Там, де щось подібне діється, уже немає надії почути добре слово.

Мені коштувало немалих зусиль, щоб знову звернутися до Вас із цим листом. У моїх вухах усе ще звучать глумливі слова начальника Владимирської тюрми полковника Завялкіна: «Як мати, Ви мусіли б бути задоволені, що ми вилікували Вашого сина від туберкульози. Сьогодні він зовсім здоровий».

І так усюди: «Здоровий, зовсім здоровий». Що це — помста за мої листи на його оборону? Зняли з диспансерного обліку, позбавили навіть тих невеликих пільг, які він мав як важко хворий. Залишили помирати без медичного догляду. О, великий Гіппократе! Таж ці люди, одержуючи дипломи лікарів, клялися своїм ім'ям присвятити життя духові любови до ближнього, духові братерського співчуття. Хто ж перетворив їх серця на бездушне каміння?..

Я не вважаю цей трагічний наслідок Вашою особистою відповіддю на мої благання про допомогу — я розумію, що Ви моїх листів не читали. Замість Вас мені відповів полковник Завялкін. І відповіли тюремні стіни, які сьогодні є для мого сина підпорою. Принаймні вони не

відмовляють підтримки, коли він валиться з ніг і ніхто інший підтримати його не бажає.

Мені кажуть: »Ваш син — злочинець. Якого ж милосердя Ви для нього вимагаєте?« Але ж так говорили завжди.

Леоніде Іллічу! Ви — активний учасник XX і XXII з'їздів. Боже, скільки було обурень із приводу сталінських зловживань владою! Скільки висловлено співчуття жертвам несправедливих репресій! Навіть ухвалено здвигнути пам'ятник у Москві — щоб нащадки не забували про нелюдські жорстокості Сталіна. Де ж він — цей пам'ятник?..

Мій син заподіяв рівно стільки ж злочинів, скільки їх заподіяла я, коли мене кинули до беріївського табору на цілих десять років. Це мені вклонялися делегати XX і XXII з'їздів, благаючи від імени Комуністичної партії не пам'ятати зла. Скорботно виглядав молодий полковник, який видавав мені документи про повну і безумовну реабілітацію. Гірко й урочисто звучали його слова: »Батьківщина приносить Вам вибачення...«

Що ж це було? Пощо було? Щоб по якомунебудь десяткові років мого тернистою стежкою тюремна сторожа повела мого смертельно хворого сина? Сина, який виріс без матері — вона, мати, була відірвана від нього злочинною волею озброєних чиновників, які не звикли нікому давати звіту за свої дії. І строк у мого сина той самий, що й у мене — 10 років!..

В нього немає ніякої провини перед народом — як не було її у мене. Хіба це провина, коли недосвідчений у житті юнак вірить в ухвали партійних з'їздів, які засуджують сталінщину? Хіба це кримінальний злочин, коли Конституцію розуміють дослівно, а не алегорично, як звикли її розуміти в деяких державних установах? Мовляв, написане тебе не стосується — це скомпоноване лише на те, щоб ікона гарно виглядала.

Але Конституція існує не заради того, щоб замінити нам ікони, а задля того, щоб згідно з нею жити. І вірити кожному її слову. В іншому випадку вона перетвориться на пастку для довірливих юнаків. Чи моральне це?..

Скоро ми, Леоніде Іллічу, підемо з цієї землі — лишаться на ній наші сини й внуки. Разом з нами відійде покоління, яке Сталін привчив читати одне, а розуміти інше. Нашим синам уже не в тямку: як можна оголошувати кримінальним злочином дитячі розмови про вихід України з Радянського Союзу, коли цей вихід в Основному Законі Держави оголошується священним правом українського народу? Навіть не агітація — яка там агітація? — а просто балаканина при столі вчорашніх школярів на цю делікатну тему тягне за собою 10, а то й 15 років позбавлення волі.

За цим же принципом була підписана і Гельсінська угода: читай одне, а розумій інше. Але ми до цього привикли (Сталін знищив десят-

ки мільйонів, щоб навчити нас цієї страшної грамоти!), а світ людський усе ще живе за старою примовкою: написане пером не вирубаєш і сокирою. Навіть як ця сокира обіллється кров'ю...

Для чого я пишу цього листа? От для чого, Леоніде Іллічу. Ви не бездітні — отже, не позбавлені батьківських почуттів. Вам має бути ясно, яке почуття у мене до людей, що вбивають мого важко хворого сина. Те, що я про таке намагаюся говорити по-людськи, вже саме з себе достатнє свідчення моєї пошани до Радянської влади. На що ж ці люди розраховують — невже на те, що в мене знову знайдуться сили сказати: «Гаразд, прощаю»? А цей же час прийде — дуже скоро прийде! І знову до мене придуть з вибаченням на колінах. Ні, більше не пробачу! Навіть на тому світі не пробачу. Інакше я втрачу право називатися матір'ю.

Леоніде Іллічу, як навіть вважати, що мій син дійсно винен, то й тоді його належало б звільнити до суду. Повторюю: навіть якби він був винен. Чому? Тому що в народі говорять: борг треба повернути*. Тому що держава визнала і підтвердила документально: вона позбавила мене десятки років життя в наслідок не моїх, а своїх власних злочинів.

Десять років можна компенсувати не чим іншим, а відповідно десятима роками. Тому я й вимагаю: негайно звільніть мого сина, — його строк геть давно відбула за нього я, його мати — в'язень беріївських концтаборів Оксана Яківна Мешко. Тоді, коли мені видавали документ про повну реабілітацію, у держави не було чим розрахуватися зі мною за заподіяне зло. Сьогодні є чим: зарахуйте відбутий мною таборовий і тюремний строк моему синові Олександру Федоровичу Сергієнкові, в'язневі Владимирської тюрми. І хоч він по суті не потребує цього, бо на ньому взагалі немає жодної провини, слізно благаю Вас: *зарахуйте!* Інакше мій син помре. І тоді я, його мати, не зможу померти спокійно: це ж я його вбила своїм зверненням до Вас, Леоніде Іллічу! Вірила, все ще вірила. І от бачите: знову пишу — отже, далі вірю... А, можливо, ця моя віра і є нашою головною провинною? Нашою — це моею і Вашою, Леоніде Іллічу, бо ми з Вами — люди одного покоління. Ми творили суспільство, виходячи з власних фантазій. І на що ж перетворилися наші фантазії?..

Однаке, я не сумніваюся: ухвала XX з'їзду рано чи пізніше буде виконана — у Москві, нарешті, появиться величний пам'ятник жертвам державної сваволі. Невже Вам, Леоніде Іллічу, байдуже, які слова будуть викарбувані на граніті цього пам'ятника?..

Оксана МЕШКО

29. 9. 76 р.

*) В оригіналі: «Долг платежом красен».

БОРОТЬБА І. ГЕЛЯ ЗА СТАТУС ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Від травня 1976 року Іван Гель веде довготривалу голодівку. Його основні вимоги такі: Визнати йому статус політв'язня; допустити до табору представників Міжнародного Червоного Хреста. Комітету прав людини ООН та інших міжнародних гуманітарних організацій, а також представників незалежної преси. Він вимагає теж, щоб в'язням видавали доброякісний харч, а не гнилі, смердячі, непридатні для вжитку продукти, від яких багато в'язнів терпить на довгі поноси (бігунку) та інші шлунково-кишкові хвороби. Гель протестує проти постійних прилизливих обшуків, під час яких забирають навіть листи, які наспіли від рідних та друзів і які вже пройшли таборову цензуру. Він вимагає кваліфікованого медичного обслідування і медичної допомоги.

Іван Гель вже від довгого часу терпить на страшні болі голови. На весні 1976 року, кінець-кінцем, його поклали на дуже короткий час у таборову лікарню на обслідування. Болі голови, за діагнозою лікарів, спричинені недостатнім харчуванням, виснаженням клітин мозку... Одначе медичної допомоги Гелеві не дали... Бандеролію з конечними медикаментами, прислану, за дозволом адміністрації, на адресу табової лікарні — завернули назад.

Іван Гель почав голодівку ще при кінці травня 1976 року. Це стало відомо людям, які 7 серпня приїхали на побачення з ув'язненими в »Учреждении ЖХ-395/1-6«. Гель продовжує свою голодівку вже сімдесят діб, а примусове харчування проводять двічі на тиждень.

Іван Гель народився 17 липня 1937 року в селі Клецько, Городенського району, Львівської області, в селянській родині. Його батько Андрій Петрович, 1901 року народжений, селянин, був арештований у липні 1950 року і засуджений на 10 років ув'язнення. Переконання батька, його громадська совість, християнська віра до правди, справедливості й добра, не раз приводили його на тернисті шляхи. На тих шляхах він утратив здоров'я, але ніколи не відступив від своїх переконань, не відходив від своїх принципів, завжди залишався морально непохитним. 1966-го року його звільнили у зв'язку з поганим станом здоров'я. Він помер 12 квітня 1970 року.

Мати Івана Геля, Февронія Іванівна, 1908 року народжена, селянка, тепер пенсіонерка, живе в селі Клецько.

1944-го року Іван Гель почав учитися в Клецьківській початковій школі, в якій закінчив 4 класи. 1947-го року вступив до 5-ої класи Комарнівської середньої школи, з якої був виключений у 1952 році за те, що не хотів вступити в члени Комсомолу. В 1953 році його прийняли до десятої класи Самбірської середньої школи робітничої молоді. 1954-го року, одержавши атестат зрілості, він працював слюсарем у Львів-

ському автозаводі, аж до покликання в армію 1956 року. В 1959 році демобілізувався і влаштувався слюсарем на Львівський електро-вакуумний завод. У 1960 році став студентом вечірнього відділу історичного факультету Львівського державного університету, з якого його виключили в 1965 році на шостому курсі, за невідвідування лекцій, спричинене його арештом (24 серпня того ж року).

27-го серпня 1965 року органи КГБ провели обшук на його квартирі у Львові при вулиці Чорній.

24-25 березня 1966 року відбувся у Львові закритий суд, на якому Геля засудили за статтями 64 і 62 ч. 1 КК УРСР на три роки позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму, без заслання.

У Мордовських таборах, у селищі Явас, Іван Гель просидів до 24-го серпня 1968 року. З табору його звільнили з негативною характеристикою, у якій сказано, що своєї вини він не визнає, у вчиненому не розкаюється, від антирадянських і націоналістичних переконань не відмовляється.

Вернувшись з ув'язнення, Гель хотів далі навчатися в університеті, але йому відмовили.

3-го вересня 1968 року його приписали на квартирі сестри О. А. Хорт у Самборі, Львівської області. Від березня 1969 року працював слюсарем ТМК. Потім його прийняли на роботу у восьмирічну школу в селі Надиби, Старосамбірського району, але через три місяці звільнили. Після цього він працював в управлінні експлуатації висушувальних систем.

12-го січня 1972 року на квартирі сестри, у якої жив І. Гель, і на квартирі матері в селі Клецько провели обшуки, а Геля арештували й посадили в тюрму у Львові при вул. Миру 1.

Івана Геля засудили за ст. 62, ч. 2 КК УРСР (відповідає статті 70 ч. 2 КК РСФСР) на десять років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму і на п'ять років заслання.

Тепер Іван Гель перебуває в таборі особливого режиму в Мордовії (Мордовская АССР, ст. Потьма, пос. Сосновка, учреждение жХ-385/1-6).

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Г. Н. ЛОГВИН

ПО УКРАЇНІ

(Стародавні мистецькі пам'ятки)

(10)

Приїхавши до Ясіня, ми опинились уже на Закарпатті, і далі метою нашої подорожі є ознайомлення з його пам'ятками. Тепер дорога йде над Чорною Тисою, яка вирує по скелястому річищу, наповнюючи своїм шумом вузьенькі ущелини, стиснуті горами, що ближче до Рахова, то вищими. З Чорною Тисою біля Рахова зливається Біла Тиса, утворюючи одну ріку — Тису. Дорога біжить химерною лінією, обминаючи безліч виступів гір і даючи змогу оглядати найрізноманітніші гірські ландшафти. Не доїжджаючи до села Біла Церква, треба звернути праворуч, на село Середнє Водяне. Воно лежить за невисоким, але крутим перевалом, з якого відкривається чудовий краєвид.

Середнє Водяне виникло, мабуть, ще в XVI стол. на «волоському праві», себто було засноване вихідцями з сусідньої Валахії. Населення розмовляє румунською мовою. Багатовікове спілкування румун з українцями наклало певний відбиток на мистецтво обидвох народів. Серед густих садів та безлічі сіро-чорних стрімких дахів панують два пагорби увінчані темними силуетами храмів з високими баштами. Обидва храми однакові за типом і присвячені одному святому. Церкви різняться тільки тим, що одну звуть «Микола Горішній» (вона стоїть вище по течії ріки Апшиці), а другу — «Микола Долішній». Вони збудовані, мабуть, у середині XVII стол. однією артільлю теслярів. На зрубі Долішньої церкви є напис: «Подважен бисть храм святий року Божого 1699». Напис показує, що майстер був українцем, а церкву підважували для заміни згнилих колод зрубу, отже, щонайменше через 40-50 років після того, як її збудували. На Горішньому храмі нам не вдалося знайти напису з датою, але стилем будови, архаїзмом форм він близький до Долішнього і був споруджений, можливо, трохи пізніше. Про те свідчать досконаліші пропорції та більш впевнений рисунок вінчання башти. Порівнюючи обидві будівлі, можна подумати, що, зводячи другу, майстер вніс поправки згідно з оптичними враженнями, перевіреними на збудованому раніше храмі.

Церква Миколи Горішнього має типовий тридільний план, у якому всі приміщення прямокутні, а середнє, крім того, значно ширше. Вони

перекриті рубленим склепінням, у бабинці — з плоским дном, а у вітарі й нефі — майже напівциркульним. Над бабинцем здійснюється висока вежа з нешироким підсябиттям і суворим, скоріше в стилі романської, ніж готичної архітектури, наметовидим верхом. Нижній основний зруб має по всьому периметру будови залом, зовні виявлений досить широким опасанням. Над заломом піднімається вертикальна стіна заввишки близько трьох метрів, що непомітно переходить у склепіння, а зовні виділяється досить великим виносом карнизу під покрівлю. Дах на апсиді стрімких форм, як і на нефі, але останній вищий; тому композиція має асиметричну, гостро окреслену в силуеті й динамічну завдяки лапідарній формі башти. Традиція відносить побудову храму до 1428 р., але ми гадаємо, що існуючий храм, хоч і збудований у середині XVII стол., зберіг багато рис суворої архітектури XIII-XV століття. Щодо цього Миколаївський храм являє дуже великий інтерес і дає змогу здобути уявлення про шляхи розвитку українського дерев'яного будівництва раніших епох. Характеристичне, що в ньому немає ніяких оздоб на зрубі й на одвірках. Віконця маленькі й схожі скоріше на бійниці. Спочатку бабинець і неф розділяла глуха стіна з дверима посередині, як у старохристиянських храмах, а той виріз, що є тепер, зроблений наприкінці XIX століття.

Як бачимо, церква має багато особливостей, характеристичних не для XVII стол., а для XIII-XV стол. В Українській архітектурі важко назвати ще якийсь храм, що йому була б притаманна така суворість і мужня краса. Якщо гуцульські, волинські, галицькі або навіть придніпровські церкви відмітні мальовничістю, певною м'якістю форм, то описані тут споруди здаються витесаними міцним долотом з темно-сірого граніту. В пейзажі вони мають вигляд велетенських брил. Башти над бабинцем сміливо впираються в небо гострим верхом. На нашу думку, ці будівлі зберегли форми дерев'яних оборонних церков XIII-XV століття. Це тим більш можливо, що в Україні відомі кам'яні храми з оборонними баштами над бабинцем, зведені в XIV-XV століттях.

Інтер'єр цілком відповідає лаконічному зовнішньому виглядові храму. Бабинець невеликий, освітлений маленькими віконцями-бійничками. Неф набагато вищий, але завдяки напівциркульному склепінню він нагадує залі оборонних замків. Живопис іконостасу та розписи пом'якшують його похмурість, надають йому барвистості. Іконостас належить до 1761 р., він звичайний чотириярусної композиції з простою сіткою, утвореною горизонтальними й вертикальними членуваннями. Різьба великих форм, соковита, наскрізна, але не ажурна, а густа. Живопис декоративний. Майстер зіставляє великі площини льокального червоного, синього і зеленого кольорів, що весело вирають на тлі позолоченої різьби. Типаж цілком простонародний, український, більшість постатей кремезні, з великими головами. Вираз облич глибокодумний, зосереджений. Можливо, малярі походили з Хусту, але

щось певне сказати з цього приводу покищо не можна. Стилiстично до описуваного тут близький iконостас церкви села Руська Долина. Ктиторський напис на ньому виявляє, що головний керiвник живописних робiт теж був украiнець.

Первiсно храм був розписаний, розписи у вiвтарi тепер заклеєнi папером, а в нефi та бабинцi дуже пошкодженi. Мiж ними по ширинi вiконець проходять смуги з намальованими вазонами i кiцями. Цей мотив уже знайомий нам по рiзбi в iконостасах на народних настiнних розписах. У бабинцi внизу зображенi великомученики i святителi та портрет ктитора храму, священика Никоря, на стелi — Богоматiр «Знамення» й архангели, а на стiнi, що вiддiляє бабинець вiд нефу, — «Страшний суд». На жаль, вiн у найцiкавiшiй частинi знищений; лишилися тiльки частина пащi диявола та постатi грiшникiв.

В бабинцi панує монументальне зображення Богоматерi, великi очi якi спрямованi на глядача. Урочистий настрiй пiдтримують суворi фронтальнi постатi нижнього ярусу, серед яких видiляється конкретнiстю i народним типом портрет ктитора. Вiн стоїть у молитовнiй позi перед iконою свого патрона. Очевидно, замовник вимагав (а художник зважився це зробити) вiсiстити його серед святих. I на обличчi його — вираз людської гiдноти. Розписи нефу виконанi iз знання законiв монументального живопису. Майстер легко аранжує всi епiзоди, дає виразнi мiзансцени, тонко вiдчуває потрiбний темп розповiдi, переконливо вiдтворює драматизм i напруження ситуацiй. У неквапливому ритмi чергуються компактнi групи «Страстей» на тлi архiтектурних мас та просторових iнтервалiв. Чоловiчi образи енергiйнi й мужнi, жiночi сповненi поезiї, iх нiжнi овали м'яко обрисованi.

Пiсля Середнього Водяного побуваємо в Колодному. Дорога туди йде через Грушово-Буштин, звiдти — вгору, над р. Теремлю до Дулова, а там праворуч за кiлометр лежить село Колодне. Храму не видно — вiн показується вже зовсiм зблизька, коли в'їхати на мiст через невеликий потiк, над яким пiдiймається невисокий горб з двома патрiярхами-дубами по краях i церквою мiж ними. Лiтературна традицiя вiдносить її побудову до XVI стол. Пiсля дослiдження (в 1963 р.) живопису, виконаного пiд час ремонту храму в XVII стол., можна смiливо вважати, що церква в селi Колодному — одна з найстарiших на Закарпаттi. Безперечно, основний зруб у вiвтарi до склепiння, а в нефi та бабинцi до залому належать до XVI стол. У XVII стол., радше в другiй половинi його, було перероблено завершення башти, яка до аркади цiлком схожа на башту в Середньому Водяному. Немає сумнiву, що саме храм у Колодному, як найбільш довершений з мистецького й архiтектурно-конструктивного погляду, був прототипом для храмiв без верхiв i з сднiєю баштою над бабинцем. Згодом вiнчання башти змiнюватимуться пiд впливом готичної або барочної архiтектури, але основний засiб композицiї лишиться незмiнним.

Споруда рублена з величезних дубових колод завдовжки близько дванадцяти метрів, бо бабинць і неф — однієї ширини, як у церкві в Лужанах. Усі три приміщення перекриті рубленим склепінням, а над бабинцем, поверх стелі, поставлена висока каркасна башта-дзвіниця. На почорнілому дубовому зрубі апсиди збереглися первісні віконця круглої і хрещатої форми, які бачимо на малюнках церков, у рукописах та на іконах XIII-XV століть. Покрівля опасання на рівні залому зрубу бабинця і нефу переходить у дах апсиди, нижній край якого знаходиться на одному рівні з опасанням. Над стрімким дахом апсиди підноситься нерозчленований дах нефу і бабинця, з якого вирастає стрункий стовп-башта з підсябиттям та відкритою аркадою у завершенні. Храм невеликий, але його силует незвичайно монументальний. Цього досягнуто тонко знайденими пропорціями мас, їх членуванням, а також фактурою дерева і особливо дивною за рисунком гонтової обшивки. Західня фасада після перебудови XVII стол. набула мальовничого виду завдяки ганкові на різьблених стовпах і галерії обходу на бабинці. Глибока тінь обрисовує оригінальної форми стовпи й арки, двоярусний ритм яких надає споруді світського привітного вигляду.

Інтер'єр нескладний, лаконічний. Все в ньому доцільне: і маленькі хори, і вирізи в бабинці, і стеля нефу та вівтаря розписані. Декоративне багатство доповнюють різьба й живопис іконостасу. Він стриманий але виразний, декоративний, побудований на зіставленні гарячих червоних, ніжних синіх і вохристих кольорів, які дивно гармонізують із позолоченою різьбою. Найстарший живопис у вівтарі — другої половини XVII століття. Окремі сюжети, як і в розписах Середнього Водяного, розділені орнаментами, але в Колодному — не вазон, а виноградна лоза. Кольористичний лад інтенсивних тонів — червоного, синього і вохри — якнайкраще пасує до стриманого інтер'єра. В 1737 р. іконостас оновлювався, про що свідчить напис на звороті царських врат: «Поновленіє сих двер Року Божія 1737, місяця ноеврія, Ілія маляр Хуски». Це доводить, що іконостас зроблено десь коло середини XVII стол. і що Хуст був тоді досить значним мистецьким осередком на Закарпатті.

Розписи в наві виконані пізніше, можливо, наприкінці XVIII століття. Їх зробив «почесний громадянин Антоні Валі», ближче нам невідомий, але, очевидно, освічена людина, бо напис, який ми щойно навели, зроблений латинською мовою. В манері письма відчувається вже повіви клясицизму, тому вони не дисонують із суворими ренесансними по духу розписами вівтаря і добре пасують до нескладного інтер'єру.

Тип храму з баштою над бабинцем, на нашу думку, виник як оборонний вже в XII-XIII стол. за часів жорстоких і безперервних воєн. Наскоки на села, «увод челяді», грабування як людей так і церков були повсякденним явищем, і наші літописи рясніють звістками про це.

Риси тодішнього будівництва найповніше донесли до нашого часу храми в Середньому Водяному та в Колодному, хоч у колоднянській церкві вінчання суворої наметової форми було змінене на ренесансне. Пізніше зміни в їх архітектурі стосуються лише до вінчання, бо підсоби́ття в усіх, без винятку, храмах цього типу зберігається. Народні майстри були обізнані з досягненнями світової архітектури і творчо засвоювали їх. Очевидно, в кінці XIII або на початку XIV стол. паралельно з проникненням рис готики в кам'яну архітектуру, вони з'являються і в дерев'яному будівництві, саме в тих елементах, які становили найбільш «рухому» частину композиції мас — вінчання башти. На них влаштовують височенний готичний шпиль — спершу один, а згодом — з чотирма маленькими баштами, на рогах в основі покрівлі. Башти суворого типу з одним шпилем є в двох церквах села Руське Поле (заснованого, можливо, ще за домонгольських часів). Церкви ці — дуже оригінальні, невеликих розмірів і суворих форм — донесли до нас мову готики.

Башти з кількома шпилями має велика крайниківська група церков у Стеблівці, Крайникові, Сокирниці, Данилові та Олександрівці. Найкраща з них — у Крайникові, збудована 1778 року. На березі невеличкого струмка, на ледве помітному горбку, в оточенні велетенських дубів стоїть храм, що нагадує одягненого в броню багатиря, який підняв свій спис. Композиція мас у принципі повторює храм в Колодному, однак описувана церква більших розмірів, із вищим основним зрубом і дахом. Бабинець і неф однакової ширини, опоясані заломом на західньому фасаді, що переходить у низеньку відкриту аркаду-обхід. Під нею — невеликий ганок, але не на стовпах, як у Колодному, а рублений із глухих стін, у яких є невеликі дрібноуступчасті трикутні вирізи — два на фасаді й по одному з боків. Вони призначалися для освітлення, але більше подібні до амбразур для вогнестійної зброї. Тому вигляд храму в Крайникові суворіший, ніж у Колодному.

Низенький отвір оформлений незвичайно широкими одвірками, з лучковим завершенням і готичним трикутним загостреним вирізом, оздобленим тільки порізкою орнаменту з мотивом «вірьовочки». Другий церковний одвірок оздоблений, як солідний портал, дуже пишною різьбою, що складається із шести смуг трикутних і «вірьовочних» порізок. Зовнішня «вірьовочка» обходить портал, утворюючи вгорі на рогах великі петлі; вони заповнені трикутною виїмчастою різьбою, що здала нагадує рисунок шапки соняшника з вилученим насінням. У центрі, над трикутною вирізкою одвірка, вміщені три розетки; середня з них більша. Тут сплелись правдавні символічні зображення сонця і рослинний мотив, в результаті маємо оригінальні й вишукані оздоби.

В інтер'єрі привертає увагу стильний іконостас, виготовлений одночасно з побудовою храму. Його чотириярусна композиція та різьба з мотивами виноградної лози типові для XVII століття. На жаль, кіптява,

що вкриває стіни, не дає можливості розглядіти живопис. Видно тільки широке письмо і монументальні постаті. Художні якості церкви, очевидно, полонили сучасників і нащадків, і відтворювались ними.

Цей тип храму поширений на невеликій території з центром у Крайникові. На південь від Крайникова — у Стеблівці є храм, збудований у 1780 р. (на місці церкви, спорудженої в 1646 р.). Він відрізняється від крайниківського насамперед тим, що башта в нього масивніша, а шпиль — вищий. Крім того, вівтар, нава та бабінець присадкуватіші, а покрівля нижча, з менш стрімкими спадами. Рисунок гонтової обшивки більший; порізка на одвірках не стародавня геометрична а рослинна, барочних форм. Вінчання шпилів — шедевр ковальського мистецтва — має вигляд металевого мережива, серед якого важко розпізнати основу композиції — хрест. Сокирницьку церкву, споруджену у XVIII стол., будував прихильник більш архаїчних образів. Головна його увага зосереджена на середньому приміщенні, до якого він прирубав неглибокий бабінець і вузький ганок, об'єднав їх одним дахом. Зі сходу він прирубав маленьке вівтарне приміщення. Башта стоїть у нього тільки над бабинцем, тому вона трохи відсунута від чола і виростає із верхньої частини даху. Порівняно з важким і слабо розчленованим масивом вона здається невеликою і легкою. Нахил майстра до архаїки проявляється не тільки в ладі пропорцій, в уникненні сильних членувань, а й у мотивах різьби.

За кілька кілометрів на північ від Крайникова в селі Данилові є Миколаївська церква (1779 р.), а ще далі — в селі Олександрівці — церква Параскеви (кінець XVII стол.). Мабуть, найбільше відчув урочистий образ крайниківського храму будівник данилівської церкви. Основний об'єм у нього — гарних пропорцій, з помірною апсидою. Він любить стрункі форми, тому вся його увага звернена на башту та її вінчання. Над ганком підноситься висока покрівля. Грані її круто здіймаються вгору, створюючи небувалий розгін руху струнких мас високої башти, увінчаної височезним шпилем з чотирма маленькими на рогах, що своїми вкороченими пропорціями зорозово збільшують його розміри. Замовники і тесля незвичайно вдало обрали значний крутосхил і на ньому поставили свою споруду. Вона — втілення динаміки, пориву вгору; в промінні вечірнього сонця її шпиль яскраво золотиться.

Остання споруда хустської групи найдалі на північ від Крайникова в селі Олександрівці. Всі розглянуті тут храми розташовані на притиській рівнині, й тільки церква Параскеви, про яку буде мова, стоїть серед горбастої місцевості, на досить високій терасі, і з деяких точок проектується на тлі навколишніх низьких гір. Якщо в сокирницькому храмі відчувається тяжкість, нерухомість основного, мало розчленованого об'єму, а в данилівському — все рух, динаміка, легкість, то в олександрівському щасливо знайдена гармонія, рівновага горизонтальних об'ємів із вертикаллю башти. Цього досягнуто тим, що по горизон-

талі розчленовується опасанням не тільки неф, як у всіх попередніх спорудах, а й бабінець. На головному фасаді в нижньому ярусі влаштовано не глухий закритий ганок з маленькими амбразурами, а відкритий, на високих різьблених стовпах з арочним завершенням. На другому ярусі мажорний ритм аркади підхоплює галерія-обхід. Отже, нижній масив храму не тільки більше розчленований, а й багатше декорований, він здається легшим, стрункішим, таке враження підсилює досить високий підмуток. Низенький бабінець, такий же вітвар і трохи вищий неф вкриті розписами, виконаними в 1779 році «Стефаном, маляром Терембелським». В нефі міститься унікальний за композицією іконостас. Він точно вписується у форму стіни, перекритої склепінням м'яких обрисів, круто піднятим у центрі. Він чотири-ярусний, у вертикальному напрямі. В першому ярусі поділений на сім полів, як звичайно, а в другому і третьому — на тринадцять; тому апостоли розміщені кожний в окремій арці, між різьбленими колонками. В іконостасі, таким чином, переважають вертикальні членування, що зорово роблять приміщення вищим.

Розписи у вітварі присвячені євхаристичним темам та різним святам. На стінах нефу намальовані «Страсті», на стелі — епізоди з Апокаліпсиса, а в бабинці — «Страшний суд» і теж епізоди з Апокаліпсиса. В розписах вітваря, у зображеннях постатей домінують фронтальні пози, одноманітний жест. Композиції нави, безперечно, виконав інший майстер. В них багато динаміки, сильного руху. Нарешті, бабінець розмалював третій майстер. Для нього характеристична особлива техніка живопису, що нагадує акварельну.

Недалеко звідси за Тисою є село Новоселиця з Успенською церквою, збудованою, як можна думати, в 1654-1656 рр., бо вже в 1662 р. її закінчували розписувати (це видно з ктиторовського напису під «Страшним судом»). Автор новоселицької церкви розвиває схему, вперше втілену в храмі Колодного. В ній теж дах опсиди органічно переходить в опасання нави та бабинця, для неї характеристичні такі ж вишукані пропорції й рівновага мас. Різнитьсь вона західньою частиною та баштою, а також тим, що до неї щільно притиснуті невеликий неф і вітвар. Башта, як і в Колодному, має підсябиття, у вертикальній обшивці якого зроблено чудові фігурні вирізи. Вони дають примхливий рисунок на освітленому підсябитті та мережчату тінь на стінах. Перед входом немає ганку — є тільки широкий винос опасання. Зате одвірки зроблені ніби для велетнів. Їх широчезні колоди вкриті різьбою, з мотивами, подібними до тих, які ми вже бачили в Крайниковому.

Полотнища дверей витесані сокирою з однієї липової колоди. Але найбільше відрізняється новоселицька церква від колодненської високим шпилем, що природно виростає з невеликої восьмигранної покрівлі, посадженої на квадратну в плані галерію з підсябиттям.

У храмі є пізніший іконостас та кілька старих ікон, але найбільшу увагу привертають рештки розписів у нефі, де добре зберігся «Страшний суд», тоді як інші розписи — «Страсті», апостольський ряд, «Древо Іесея» та інші, — майже зовсім зникли. Композиція «Страшного суду» трохи асиметрична, в ній більше відведено місця для сатиричного зображення вад суспільства і тих, хто, за поняттям народу, заслужував на прилюдне висміювання. У «підборі» суспільних пороків, той хто писав новоселицький «Страшний суд», близький до берегометського живописця. Пиху уособлено у вигляді гарно одягненої міщанки тих часів, з «корабликом» на голові, біля якої грає на скрипці юнак у європейському костюмі. Найцікавіше зображено «Рай» — згідно з уявленням художника — у вигляді ренесансного замка з баштами та бійницями. Башти мають по два зали й криті зеленою покрівлею. Над «Раєм» художник малює «горній Іерусалим» у вигляді української хрещатої п'ятибанної церкви. В «Раю», крім трьох Праотців, бачимо запорожців із вусами та «оселедцями», з типово українськими обличчями. Очевидно, до козаків маляр мав особливу симпатію, бо зобразив їх уже в раю, в той час як праведників апостол Петро ще тільки підводить до брами. Як і в розписах церкви св. Юра в Дрогобичі або в Берегометі, типаж новоселицьких розписів цілком український, який відповідає народному ідеалові. Художник виразно володів рисунком, засобами світлотіньового моделювання, знав пропорції людського тіла.

Щоб закінчити розгляд крайниківської групи пам'яток, згадаємо іконостас церкви Руської Долини, стилем дуже близький до храму Середнього Водяного, та розписи стелі в костьолі села Четава.

Іконостас в Руській Долині, зроблений у 1750 р., як свідчить напис, — один з найменших на Закарпатті, але одночасно, може, монументальніший з усіх. Цього майстер добився лаконічними членуваннями, а також виразною наскрізною орнаментальною різьбою, з енергійно нарисованими елементами дуже великих форм. До присадкуватих кремезних апостолів пасують широкі, кражисті арки та низенькі колонки, оплетені орнаментами виноградної лози. Манера письма скоріше фрескова, ніж іконна. Тут використано лише кілька фарб — вохру, білила, червону, синю та сажу, але це зроблено з великим декоративним чуттям. Складки одяжі художник різко окреслює пензлем, мов рие канелюри на колонах; у такій же манері він обрисовує чорною лінією обличчя своїх великоголових персонажів.

Розписи в нефі костьолу в Четаві виконані в 1753 р., а в апсиді — двадцять років пізніше. Стеля в нефі поділена на 60 квадратів, в кожному з яких намальована орнаментальна композиція в стилі народних розписів на скринях, мисниках або стінах хати. Окремі квадрати мають біле, чорне та вохристо-червонувате тло. Залежно від кольору тла майстер малює квіти то глибокими інтенсивними червоними, синіми або зеленими, то ніжно-білими, блідо-рожевими чи бузковими кольорами. Стеля сприймається як величезний барвистий клим.

Далі наш шлях з долини веде знову вгору, де маємо ознайомитись із міжгірською групою пам'яток. Але перш ніж почати цей шлях, оглянемо хустський замок. Він височить прямо над містом, на могилоподібній горі, заввишки в 150 метрів. У пляні замок злегка видовжений і складається з нижнього і верхнього дворів. Заснований у XIV стол., він потім не раз перебудовувався. В'їзні ворота з південно-східного боку захищала неправильної форми башта, спрямована гострим кутом назовні. У зовнішньому дворі були господарські та житлові приміщення, а також величезні резервуари для води, у внутрішньому дворі палацові споруди та інші приміщення і, крім того, колодязь завглибшки 160 метрів. На початку XVIII стол. для придушення народних повстань австро-угорські монархи розмістили в замку свій гарнізон, але 3 липня 1766 р. над Хустом пройшла нечуваної сили гроза; блискавка вдарила в пороховий льох, і замок злетів у повітря. Після того ніхто вже не відбудовував його. З верхнього подвір'я видно долину рік Тиси і Ріки, що тут зливаються.

З Хусту треба їхати до Драгова, а звідти — до села Колочави на р. Терблею. Недалеко від дороги стоїть струнка башта, що височить над західною фасадом церкви з великим ганком на восьми стовпах та аркадою-галерією над бабинцем. Башта значно вища за церкву в Колодному і увінчана струнким двоярусним верхом барочних форм. З усіх церков такого типу в Колочаві башта найвища крім того, її вінчання дуже розвинуте і дорівнює майже половині висоти башти. На фоні віддалених гір вона особливо велично вимальовується своїм темним і добре знайденим силуетом.

У селі Негрівці, що дістало назву від однієї з найвищих вершин у наших Карпатах — гори Негровець, є два храми: Горішній — Миколая і Долішній — Михайла, обидва XVIII століття.

Церква Миколая повторює тип храму Колодного, але, очевидно, була пізніше перероблена; у неї з'явились трикутний фронто́н на західній фасаді та не властивий архітектурі дещо сухого рисунка верх у стилі віденського барокко. В споруді немає цільності композиції, єдиного ладу пропорцій. Це пояснюється тим, що верх переробляв не тесля, обізнаний з дерев'яним будівництвом, а міський майстер, який звик мати справу з формами кам'яних будівель.

Церква Михайла (один з найкращих зразків храмів з баштами) повторює за композицією новоселицьку, з тією тільки різницею, що в неї перехід від гранчастої башти до шпиль зроблений з допомогою невисокої чотиригранної пірамідальної покрівлі. Крім того, башта відсунута глибше, бо перед бабинцем є досить глибокий ганок з відкритою аркадою-обходом над ним. Нижній масив слабо розчленований опасанням, що обходить навколо храму, зливаючись із покрівлею апсиди. Пропорції досить широкого в основі шпилья добре в'яжуться з кремезною баштою. Обрисований твердою рукою мужній її силует енер-

гітно виростає із високого пагорба. Недалеко по кам'янистому річищу пініться Теребля, а за селом височіє чорно-синій Негровець, що здається грізним владикою гір із завжди похмурим чолом.

У храмі впадає в око не тільки першокласний іконостас, а й багато інших старіших ікон. Майстер добре розрахував оптичне сприймання декоративного монументального живопису, тому одягнув своїх апостолів у яскраві сині, червоні, зелені, жовті та білі одяжі, великі плями яких розміщені за певним ритмом.

Знайомлячись далі з міжгірською групою пам'яток, треба переїхати з долини Треблі в долину Ріки. Пересікаючи одне з пасм Карпат, доведеться піднятися на перевал біля села Синевир. Дорога хоч коротка, але крута. Незабаром село опиняється далеко внизу, окутане туманом, крізь який ледве вгадуються контури забудови. Гори стають ніби витканими з блакитних серпанкових ниток. Тепер перебуваємо в місцях з найбільш своєрідними краєвидами та оригінальною архітектурою. Долини вузькі, з високими горами або широкі; серед них де-не-де острівцями розкидані високі чи низькі пагорби, немов брили, відірвані від гір під час катаклізмів небаченої сили. Здавалося б, у майстра не знайдеться засобів «перекричати» такий різноманітний і величний гірський ландшафт. Та народна мудрість, нагромаджена за довгі віки, вберегла наших майстрів від помилок. Вони зрозуміли, що змагатися з природою — марна річ, і спрямували свої зусилля на шукання містобудівних та архітектурно-мистецьких засобів виразності.

Ось погляньмо, як у селі Майдані поставив тесля свій твір. Між двома ущелинами просторий столоподібний виступ гори, що повільно переходить у далекі гори. Саме тут майстер і вирішив поставити свою споруду на просторій площі, оточеній по краях гостроверхими ялинами. Чіткий силует храму серед ялин видно здалека — і з дороги на Торунь, і з дороги на Воловець. В небо піднімається висока башта з дуже великим шпилем. Низьке і широке опасання з аркадою на різьблених фігурних стовпчиках енергійно окреслює нижню частину монолітного масиву храму. Над ним проходить другий пояс, що підсилює першу горизонталь. Над ганком маленька, ніби іграшкова, аркада. Але знахідкою майстра треба вважати те, як небачено високий дах, що круто здіймає свої площини, гармоніює з невеликою баштою, яка виростає не з нижніх частин покрівлі (як у більшості майстрів), а з верхніх. Тому силует вийшов на диво монолітним, із сильним динамічним рухом ліній вгору, добре об'єднаним у формах шпиля з ледве обрисованими гранями. Майданецького теслю, мабуть, полонив образ новоселицького храму, до якого його церква найбільше наближається засобами вінчання башт, але він надав інших співвідношень масам, зробив їх і фізично, і в масштабі більшими, лаконічними. Крім того, він відмовився від декоративного підсябиття, що не пасувало до суворих спартанських форм, які, очевидно, вимальовувалися у його уяві.

Інтер'єр церкви найбільш обширний з усіх карпатських храмів. У нього добрий вигляд має досить великий іконостас. Найстаршими в

церкві є намісні ікони Христа і Богородиці (XVI стол.). Написані вони в тяжку годину і, мабуть, місцевим бідним маляром, у якого не було навіть порядних фарб та золота чи срібла. Напевне, і замовники були такі ж бідні. Тому довелося виконувати живопис тими фарбами, які були під руками, — сажею, вохрою та білилами. Але те, чого тут досягнуто, вражає. Змішавши сажу з білилами, художник дістав непередавано ніжний попелясто-блакитний тон. Обличчя він писав, змішавши білила з вохрою, а мафорія у Богоматері та хітон у Христа — майже чистою сажею з ледве помітною домішкою білил у складниках; тому вони сприймаються як написані глибоким чорно-синім тоном. Чорна лінія є найголовнішим засобом у конструюванні міцної форми, в передачі характеру та виразу облич.

У селі Торунь, на невисокому плято над річкою Рікою, стоїть невеликий храм із баштою, увінчаною двоярусним барочним верхом. З башинця в неф веде прямокутний виріз, верхня колода якого має зубчасті вирізи, формою схожі на обробку колод-випустів в опасанні. Але Торунь ми згадуємо більше заради іконостасу та живопису церкви. Нижній ярус іконостасу має дев'ять піль, а другий і третій — по дванадцять. Рівновага і спокій проймають композицію. Різьба оригінального рисунка особливо на головних вратах, наскрізна.

Від Торуня долиною ріки, в напрямі на Присліп, дорога йде увесь час вгору, і що ближче до верхів'я Карпатського хребта, то гори стають ніби нижчі. Присліп лежить недалеко від перевалу, майже в самому верхів'ї Ріки, що тече тут невеличким струмком. У цьому гірському селі зберігся своєрідний ансамбль дерев'яних споруд, що складається з Миколаївської церкви та дзвіниці XVIII стол. Будував його талановитий майстер, який, порушуючи закони симетрії і рівноваги, вільно розставив свої споруди. Вони пов'язані не в графічній проекції у фасаді або в пляні на папері, а в просторі, в конкретному оточенні. Згідно з вимогами культу, храм орієнтований вівтарем на схід, а дзвіниця поставлена так, що жодна її вісь не прив'язана до храму. Тому звідки не дивитися на них, кожного разу вони виступають в різних ракусах, але завжди як єдине ціле.

Двоярусна дзвіниця з розкинутими крилами опасання оперезана неширокою покрівлею залому, на якому лежить верхній ярус для дзвонів із низькою аркадою. Квадратна у пляні дзвіниця накрита високим наметовим восьмибічним в основі дахом. Рисунок вежі виявляє в ній тип оборонних башт, але пом'якшених горизонтальними членуваннями і просвітами арок в ярусі для дзвонів.

За типом храм нагадує торунський, проте набагато більший, із стрункішими пропорціями, з тонше нарисованими формами вежі й особливо вінчання. Широкий ганок з трьох боків охоплює досить висока аркада на фігурних різьблених стовпах. Їх впевнений ритм майстер дублює в іншому розмірі в аркаді обходу. Горизонталі нефу і вівтаря добре

урівноважені в масах, хоч храм має асиметричну композицію об'ємів різної висоти. Цього досягнуто завдяки вдало знайденому масштабові окремих частин будівлі.

Интер'єр храму побудовано також із великим смаком. У стіні між бабинцем і нефом виріз має рівнораменну трапецієвидну форму, з крутими зубчастими вирізами по периметру. Майстер зробив його в розрахунку на сприйняття з різних точок. Якщо дивитися з бабинця, він «читається» світлим силуетом, бо сяє позолота іконостасу, на якій він проектується. Але коли дивитися з освітленої нави на темний бабинець, то виріз має вигляд чорної плями у світлій оправі. Крім того, він допомагає збільшити розміри нефу. Неф має вигляд справжнього музею, бо крім іконостасу, встановленого при вівтарній стіні, у храмі є ікони ще одного розмонтованого іконостасу, очевидно, з старішої церкви. Вивчення їх дасть змогу простежити еволюцію закарпатського живопису. Ікони апостольського ряду і «Моління», що тепер висять на огорожі хорів, написані в першій третині XVII століття. Зображення апостолів намальовані в напівциркульних арках, але без різьби — вони лише обведені рамкою, яка імітує прсфілі ренесансних наличників. На нижній третині колонок «Моління» є тільки плоскі розетки, а вище — прямокутна порізка дуже низького рельєфу.

Письмо площинно-декоративне, немає й натяку на світлотіньове моделювання. Форма виявляється чорною лінією якою обведені складки одяжі, форма рук та облич. За стилем і живописними принципами тутешні розписи близькі до розписів церкви села Потеличі. Кілька гарних ікон у кіотах датуються 1729 роком. Серед них «Благовіщення», «Трійця» та «Розп'яття» виділяються гармонією білих, цегляно-червоних і бляклосиніх барв. Перші дві ікони вписані в трилопатеві арки, фланковані різьбленими колонками з ажурними орнаментами по боках і завершені розірваним фронтоном барочної форми. У живописній манері, стилі рисунка тут бачимо наслідування «Моління» на хорах.

Нарешті, в 1759 р. був зроблений головний іконостас, майстри якого розвивають далі декоративні й живописні принципи, застосовані в попередніх пам'ятках. У них вже з'являється світлотіньове моделювання складок одяжі та облич, але немає характеристичної для барокко екзальтації і руху. Цей утвір цілком належить до Відродження. Поряд з професіональними художниками тут працювали і народні майстри, у творчості яких недостатня виучка компенсувалася щирістю та безпосередністю. Прикладом цього може бути ікона «Юрій Змієборець».

(Далі буде)

Степан ЧОРНИЙ

ВОЛЬОВІ ХАРАКТЕРИ В ДРАМАТИЧНИХ ФРАНКОВИХ ТВОРАХ

(Закінчення, 2)

У Франковій історично-романтичній віршованій драмі-казці *«Сон Князя Святослава»*, що появилася друком у журналі *«Жите і слово»* (1895 р., т. III, кн. 1-2) майстерно, цікаво й правдиво віддзеркалено події часів Київської Руси-України.

Вперше вистава *«Сон Князя Святослава»* була здійснена у Львові в Театрі ім. Марії Заньковецької 16 січня 1954 року. Поставив її головний режисер театру Борис Тягю, а в головних ролях були: Святослав — Б. Романицький, Овлур — В. Яременко, Предслава — Л. Кривицька, Гостомисл — Д. Дударів, Завава — А. Босенко. До речі, автор цих рядків виконував роль Першого розбійника, що допоміг князеві розгромити Гостомисла²⁵.

Франко змалював князя Святослава як мудрого державного діяча, безстрашного воїна і патріота своєї країни. З допомогою відданих і вірних людей, він викриває підступні пляни зрадників і перемагає їх.

Вірний князеві Овлур стає жертвою підступної провокації зрадників, які, маскуючись, здобули на якийсь час довір'я у князя. Але навіть будучи ізгоем-вигнанцем — «безправним між людьми, мов вовк у лісі, без імені, без роду, без майна», Овлур не зламав присяги на вірність князеві й батьківщині. Він пильно стежив за діями зрадників та допоміг князеві їх викрити і розгромити.

Відданою патріоткою є також дружина Овлура Предслава. Ризикуючи власним життям і життям своїх дітей, вона пробирається в хороми князя Святослава, щоб попередити про те, що деякі бояри планують його убити.

Змовників очолює хитрий і підступний воевода Гостомисл. Спритною, вдаваною відданістю він здобув довір'я Святослава. Інтригами та провокаціями зумів усунути із своєї дороги вірних Святославові людей.

Змовники напали на княжий двір і Гостомисл думав, що він уже близький своєї мети. На radoщах виголошує монолог, у якому розкривається чорна душа зрадника. В запалі він звертається до своєї дружини Завави, що теж була учасницею змови:

«Скрізь наші!.. Ми тепер
Цілої Руси долю держимо
В своїх руках. Ще хвиля, і великий

25) Див. також *«Театр імені М. Заньковецької»*, «Мистецтво», Київ, 1965, стор. 93. В сезоні 1895-1896 рр. що п'єсу готував до вистави український театр у Галичині, але чомусь не виставив (див. *«Зоря»*, ч. 2, Львів, 1896, стор. 40, а також В. Сімович: *«Іван Франко. Його життя та діяльність»*, стор. 56).

Престол порожній буде, і піде
По всіх країнах руських шум і гомін.
Зворушиться від моря аж до моря
Народ. Подумай. Встануть супротивні
Могучі хвили, а ми поверх них
Понесемось. Лиш з Гостомисла рук
Прийме великокняжу корону
Наслідник Святослава. Ось що я
Держу в руках. На се я довго літ
Трудився, се я підготовлював,
До того йшов, і біг і повз, і дерся»²⁶.

Але з допомогою Овлура та завдяки підтримці народу Святослав розгромив Гостомисла і всіх змовників, ув'язнив і покарав смертною карою, йдучи за волею народу, який устами Овлура заявив:

»Хай згине, хто кровавить Русь роздором!«

Михайло Драгоманів закидав Франкові, що він у своїх деяких творах змальовував події в романтичному стилі.

В листі до М. Драгоманова 13 березня 1895 р. Франко відповів так:

»Всі речі реального змісту, які я писав, справляли мені при писанню далеко більше муки, прикрости, зденервування, ніж ті романтичні »скоки«, при котрих я просто спочиваю душею. Таким починаю, такою рекреацією був для мене й Святослав»²⁷.

Романтизм драми-казки »Сон Князя Святослава« — це своєрідний романтизм; героїчно-патріотичний, який органічно переплітається з реалізмом. Романтичні засоби Франко майстерно використовував для поглиблення патріотичної ідеї твору. Наприклад, обставини, серед яких Святослав дізнається про зраду Гостомисла і невинність Овлура, романтичні. Епізод цей відбувається у таборі розбійників, у предковичному лісі під час страшної бурі. Романтичний образ ангела — алегорія спогадів князя про померлих рідних: дружину, брата, батька та доньку.

Франкова драма-казка »Сон Князя Святослава« споріднена ідейними і сюжетними мотивами із »Словом о полку Ігоревім«. Автори »Українського Драматичного Театру« (том I) підкреслюють також певну спорідненість негативних постатей Франкового твору — Гостомисла й Запави — з постатями Шекспірового Макбета і леді Макбет²⁸.

В середині 80-их років Франка зацікавила одна подія, що трапилась в одному глухому галицькому селі. Сільські верховоди — війт, писар і корчмар — обкрадали селян, чинили крутіїства і шахрайства й на цьому збагачувались.

²⁶ Франко Іван, том IX, стор. 294-295.

²⁷ »Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України«, том перший, Вєукраїнська Академія Наук, Київ, 1928, стор. 496.

²⁸ Розділ »Франко і театр« написав Ю. М. Вобошко, стор. 317-328.

Спочатку Франко думав написати про це оповідання (збереглися два започатковані варіанти), а в 1886 р. написав комедію на три дії *«Рябина»*, яку наприкінці 1893-го на початку 1894-го років він переробив, точніше — написав новий варіант комедії на чотири дії під цією самою назвою.

Війт Прокіп Рябина, разом із писарем Качуркевичем — п'яницею і шахраєм — та хитрим орендарем Цінобером, затіяв велику комедію лісом, вкладаючи в це громадські гроші. Шахрайство війта викриває молодий селянин Олекса Коваль із своїми товаришами.

Устами селянина Грінчука Франко дав ось яку характеристику тогочасної ситуації галицького селянства:

«Війт до тебе йде, присяжний до тебе йде, здекуційник до тебе йде, шандар до тебе йде, комісар до тебе йде, дорожник до тебе йде, професор до тебе йде... А кожний каже: дай! А ніхто не каже: на!»

Композиційно та характеристикою типів, зокрема позитивних, комедія *«Рябина»* слабша від *«Украденого щастя»* та драми-казки *«Сон Князя Святослава»*.

У 1894 р. Франко написав комедію *«Учитель»*, яка вперше була надрукована 1896 р. в журналі *«Жите і слово»* (т. V, кн. 4-6) під назвою *«Quem dei odere»*. Того ж року у Видавництві *«Жите і слово»* у Львові вона вийшла окремою книжкою під заголовком *«Учитель»*²⁹.

В цій комедії автор віддзеркалив самовіддану й важку працю сільського вчителя Омеляна Ткача. Зміст комедії — боротьба сільського вчителя проти сільської адміністрації та лихварів, перші проблиски успіхів у налагодженні навчання.

Основний конфлікт п'єси — боротьба між учителем і несвідомою селянською масою з одного боку, та сільськими дуками, лихварями й шахраями з другого.

Драматично напружений сюжет, динамічний розвиток дії та кольоритний діалог, переплетений народнорозмовними елементами, забезпечили успіх п'єси *«Учитель»*, яка зайняла місце в репертуарі багатьох сучасних театрів.

Особливу увагу своєю сценічністю привертає Франкова одноактівка *«Будка ч. 27»*, у якій автор незвичайно майстерно проник у душевний світ героїв. Тут Франко правдиво віддзеркалив реальні, яскраво індивідуалізовані характери п'єси — старого будочника на залізниці, Панька Середущого, його дружину Олену та їх доньку Зосю — чисту й чесну красуню, до якої нахабно залищається старий багатій Прокіп Завада, людина без честі й сумління. Але Зося любить простого, щирого парубка Гната Сиротюка. Та життя її трагічне, вона в молодості стала жертвою підступного залищання Завади. Скривджена Ксеня помстилася на своєму смертельному ворогові Заваді: під колесами поїзда гинуть обое — і знівечена Ксеня, і розпусний зводник Завада.

²⁹ Друге видання вийшло в 1911 р. в Києві накладом Українсько-руської видавничої спілки. Вперше виставив цю комедію на сцені «Львівський руський народний театр» у Львові 16 вересня 1894 р.

П'єса «Будка ч. 27» вийшла друком окремою книжечкою у Львові 1902 року. Автограф не зберігся. Написана вона раніше, мабуть, між 1893-1896 роками. Була поставлена вперше на сцені в Коломиї в 1902 р. («Руслан», 1902 р., ч. 286)³⁰.

У журналі «Жите і слово» за 1895 рік (т. III, кн. 3) Франко надрукував віршовану драму на одну дію «Кам'яна душа», яка йшла на сцені у Львові в 1895 році³¹. Того ж 1895 року драма вийшла окремою книжкою у видавництві «Жите і слово».

Франко написав цю романтичну драму на основі сюжетної канви двох народних пісень про жінку, що закохалася в опришка, покинувши старого чоловіка і дітей³².

В драмі виступають постаті сильних почувань і пристрастей. У центрі драми — вольова красуня Маруся, що покинула чоловіка-нелюба, старого пана, і втекла з коханим — ватажком опришків Марусяком.

Дія драми відбувається в Карпатах, у таборі опришків. Вони не знають, хто така Маруся та чому прийшла в гори. Навіть її коханий — Марусяк — уважає її за звичайну селянку. Маруся готує опришкам страву, доглядає за всім, але завжди мовчазна. Опришок Бойчук так характеризує її:

Відважна, добра... Та тверда душа,
Не подається! Як кремінь. Як прийшла
Сюди, то щоб згадала про свій дім,
Про мужа, про рідню — ані словечка.
Ніхто не знає, відки й хто вона,
Хіба ватажко. Наче темний бір,
Мовчить. Вже ж певно, що в душі у неї
Невесело, бо не всміхнеться ніколи,
Не жартує, пісні не співає³³.

Як тонкий психолог — Франко відобразив душевні переживання Марусі, що гаряче покохала Марусяка, але не знайшла в ньому свого ідеалу. Вона переконалася, що Марусяк грубий і злий себелюбець і це призвело її до страждання, до сповненої глибоким драматизмом душевної боротьби. Смерть Марусі — логічне завершення її переживань. Вбиває її Марусяк, що запідозрив коханку в зв'язках із чоловіком — старим паном Крайником, який із військом вирушив на табір опришків.

Коли мова про мистецьку форму, то «Кам'яна душа» різниться від інших Франкових творів. О. Засенко³⁴ дуже влучно підкреслює, що в

30) Франко Іван, том IX, стор. 468.

31) «Зоря», ч. 23, Львів, 1895, стор. 460.

32) «Ой на горі, на горі, горять ті огні» та «Про дванадцять опришків і Марусю попадю».

33) Франко Іван, Твори, том IX, стор. 311.

34) Автор статті «Драматургія Франка», «Історія української літератури», том IV, кн. 2, Наукова думка, Київ, 1969, стор. 406-432.

»Кам'яній душі« є виразні риси, які згодом стали властивими в драматичних поемах Лесі Українки.

»Змагання сильних натур, боротьба нездатних на поступки індивідуальностей — людей непохитних переконань незрадливих почуттів — становлять тут основу драматичного конфлікту, рухають напружену дію твору. В образі Марусі бачимо дещо спільне з жіночими образами поетеси, зокрема з героїнею драматичної поеми »Йоганна, жінка Хусова«³⁵.

Далі цей же автор твердить, що такі риси драми »Кам'яна душа«, як глибокий психологізм характерів, залізна логіка розвитку їх взаємин у напруженій боротьбі, — надали їй шекспірівського звучання³⁶.

Натомість не можна погодитися із думкою О. Борщагівського, який пише, що драма »Кам'яна душа« — »мало правдоподібна, як психологічний нарис, і невиразна, неглибока, як картина життя опришків«³⁷.

Борщагівський, видно, не зрозумів трагічної душевної боротьби Марусі й хибно трактує цю складну психологічну постать. Він дивується, що Маруся не біжить назустріч своєму чоловікові, панові Крайникові; він не зрозумів того, що трагізм Марусі саме в тому, що вона не може вернутися до своїх дітей, бо глибоко ненавидить свого чоловіка. На цій складній драматичній колізії Франко і побудував цю драму. Мабуть тому І. Басс підкреслює що драма »Кам'яна душа« нібито має близький зв'язок із маленькими трагедіями О. Пушкіна, в яких глибоко розкривається внутрішній світ людини³⁸.

На тему морального розкладу, марнотратства і звиродніння написав Франко драматичний образок на одну дію »Послідній крейцар«. В цій маленькій драмі показано останню фазу морального упадку студента Євгенія Грушки, який украв у свого опікуна-дядька тридцять тисяч золотих.

В товаристві морально звироднілих молодих людей, у щоденних оргіях, проминуло три тижні, а з ними розвіялись і вкрадені гроші. Не стало грошей, — покинули його й друзі, що брали участь в оргіях.

Євгеній хоче накласти на себе руки, але й на це в нього не вистачило волі, і він зрезигновано чекає на арешт.

Драматичний образок »Послідній крейцар« тематично зв'язаний з такими Франковими творами, як оповідання »На вершку«, повість »Маніпулянтка« і, особливо, сатирична повість »Основи суспільности«.

Боротьбу цехових ремісників проти великих підприємств Франко змалював в одноактовій комедії »Майстер Чирняк«, яку написав у 1896 році. Того ж року Виділ товариства »Руська Бесіда« купив її для театру, але на сцені не поставив³⁹.

35) Там же, стор. 428.

36) Там же.

37) Борщагівський Ол.: »Драматичні твори Івана Франка«, Київ, 1946, стор. 118.

38) »Іван Франко. Життя і творчість«, АН УРСР, Київ, 1956, стор. 349.

39) Див. »Зоря«, ч. 8, Львів, 1896, стор. 160.

Старий швець — цеховий майстер — Никифор Чирняк вважав, що зорганізованим спротивом ремісників великим промисловцем можна зберегти свої права, цехові порядки і звичаї. Однак ремісничі цехи не витримують конкуренції з фабрикантом і розпадаються.

Висновки

Як бачимо, Іван Франко також видатний майстер-драматург. Його драматичні твори глибоко проблемні та актуальні своєю тематикою.

Автори праці «Український драматичний театр»⁴⁰ підкреслюють, що найхарактеристичнішою ознакою драматизму в творчості Франка є його ґрунтовна соціологічна і психологічна вмотивованість. Він уміє за окремим характером, за ситуацією побачити й показати «основи суспільності», рушійні тенденції доби та соціальні обставини життя. Тому й не дивно, що багато Франкових поем — «Мойсей», «Похорон», «Іван Вишенський» та інші — мають розвинені ознаки драми: дію, діалоги, монологи тощо. Чимало прозових Франкових творів успішно поставлено на сцені («Бориславські оповідання», «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища», «Борислав сміється»⁴¹ та інші).

Драматичні Франкові твори різноманітні за жанровими ознаками і порушують багато різних проблем. Його драматичну спадщину можна поділити на дві основні групи — соціологічно-психологічну драму («Украдене щастя», «Учитель», «Рябина») і драму романтичну («Сон Князя Святослава», «Три князі на один престол», «Кам'яна душа» — романтично-психологічна, «Послідній крейцар»). В драмах соціологічно-психологічних віддзеркалені часом ситуації, побудовані на виняткових обставинах, створені незвичайно сильні індивідуальності («Кам'яна душа», «Будка ч. 27»).

Франкові драми сценічні, нескладні для постановки, користувалися і користуються успіхом та мають велике значення для розвитку українського театрального мистецтва.

У драматургії І. Франко виявив себе справді глибоко народним, великим українським письменником світового значення.

⁴⁰ «Український драматичний театр», том I, В-во «Наукова думка», Київ, 1967, стор. 319 (розділ написав Ю. М. Вобшко).

⁴¹ Гол. режисер Б. Тягно (учень Л. Курбаса) вперше поставив «Борислав сміється» на сцені театру ім. М. Заньковецької у Львові 24 квітня 1951 р. Інсценізацію зладили О. Полторацький та Б. Тягно, мистець-декоратор В. Борисовець, композитори О. Радченко та П. Поляков. Автор цієї статті теж брав участь у цій виставі. Вистава йшла з великим успіхом.

Ольга ЛУБСЬКА

З НЕОПУБЛІКОВАНОЇ ЗБІРКИ ПОЕЗІЙ

З ПЕРШОЮ ЗОРЕЮ

Помолюся за всіх.
Пригадаю усіх.
А Тебе не було і не буде...
До господи зима принесла в хвартусі
Намистини калин:
На неділю солодкі, гіркаві — на будень.
Од червоних краплин
Заяскравляться губи.
Поможи розгадати, як зріс і коли
Перший паросток згуби.

БУЛИ У МАТЕРІ СИНІ

Були у матері сини...
Пішли і не вернулися, ой, леле...
Життя доріг барвінками не стеле,
Нікому не продовжує весни.
Матуся очі виплаче свої...
Як день, так ніч біля воріт стоїть,
Ждучи, голосячи на всі краї:
— Ой, люди, людоньки, ой, білий світе,
Синів моїх, дітей мені верніте!..

БАЛЯДА ПРО ГЕРОЇВ

Немає між нами героїв.
Героєм бо стати не легко...
Далеко,
Шляхи постелились далеко,
Якими вони відійшли...

.....

У сонці орел над горою,
Як чорний козацький шлик.

СТЕПАМИ ДНІ ПЛИВУТЬ

Хай гордовито по карнизі походжає
Жовтогарячий півник дерев'яний.
У жилах нап'ятих буяє
Напруги і наснаги стільки,
Що обійшов би світ і не втомився.
Хай дихає на запашні васильки
Осінній сум чужого передмістя,
Я — тільки випадковий перехожий,
Уява не злинає, не зів'яне,
Не зрадить гостра пам'ять на сторожі.
Степами дні пливуть на ці не схожі,
У вирій проводжають птиць кияни.

НА ПРИЛУЦЬКОМУ ШЛЯХУ

Ти не садила в кінці греблі верб
І не давала рушників нікому,
Тобі у пісню виріс і живе
Прилуцький шлях. Жнучи траву шовкову,
Знайшла в пилу золочену підкову,
Невизнаний старокозацький герб.

ЗГАДКА ПРО УСМІХНЕНІ ВІКНА

Сніговію, рвучкий сніговію,
Остуди дум пекучі вуглини,
Покрий попіл пухким покривалом.
І на призьбу з червоної глини,
Де улітку зеленим хоралом
На світанку любистки говіють,
Однеси мою згадку сріблясту.
Коли промінь у землю проникне,
Вона зійде пучечками рясту,
І розкаже усміхненим вікнам,
Що забути про них не зумію.

ПОХМУРІ ДНІ ТВОЇ

Немає синьки підсинити небосхил,
Похмурі дні твої, глибокий листопаде,
Блідий поранок вибився із сил,
Усю відряду розгубивши у степах десь.

Із холодом сталевим сам-на-сам
Ти — воїн і не воїн.
Зірви туманів злуку, покажи лісам
Пустельний храм, де ні душі живої.

ХОЛОДНО СЕРЦЮ

Над узбережжям немов учора
Золоторогий чаклун стояв,
Пив з моря воду...
От би від тебе хоч вітру подув!
Холодно серцю в німих просторах.
Прагнеться вечора, начебто в зорях
Знати, котра твоя.

ЗАПАХЛИ АЙСТРАМИ СВІТАНКИ

Запахли айстрами світанки з лану.
Удивишся у ніжну їх печаль
І, накликаючи святу оману,
Запрагнеш віри в чудо зустрічань.

Тоді молитися й ридати легше,
Бліді троянди — джерело мовчань —
Стають прозорими...

Здичів твій кінь, літає поміж горами,
Копитами кремення креше.

ЗАЛІЗНЯКОВІ НА СЛАВУ

Важка задума ваша, пишні оболоні, —
Похоронили трави гул копит
Упарі з піснею старою-прастарою.
Лани і стерні й золоті снопи,
І блискавицею дуби розколені...

Нечувана легенда міряє степи,
Розповідає диво див:
У підземеллі чути дзвони в тиху ніч,
А він у чорній рясі їде на коні.
Козацтво сходиться до храмів на молебень
І гуторить, коли і хто полки водив.

Шаблі оголені, —

Не до лица бо козакові покидати зброю!
І буйні голови, і стиснені долоні...
Стають плечима до плечей щільніш,
І Залізник удруге святить ніж.

Д-р Микола М. АРКАС

ПОВІСТЬ ПРО НАШ СТЕП ШИРОКОДОЛИЙ

(Розділи з недрукованої повісти)

(Продовження, 19)

КОМАШНЯ, ПЛАЗУНИ ТА ЗВІРИНА УКРАЇНИ

З приходом весни звір скидав зимове хутро й переодягався по-літньому. Облазив і лисів вовк-сіроманець, линяв короткогровий, горбоносий тарпан і сайгак, прутконогий стрибун. Могутній зубр і грізний велет-гур, опруться, бувало, об стовбур дерева і труться — «роздягаються». Олені та лосі також. Лис-хитрун розпачливо оглядається на свій світло-брунатний хвіст, такий пишний взимку, а тепер до непристойности вискубаний.

Зайчики та дикі крілики теж поскидали свої теплі кожушки, як і дикі коти та рисі.

Ожила вся комашня: жуки, кузьки, павуки, мурашки; виповзли гусениці з личинок-гуснів, запурхали пістряві метелики; в'їдливі гедзи, джмелі та сліпці виповзали із землі, з-під коріння й кори, зі щілин та дірок старого дерева, всмоктувалися, пили кров худоби, коней, а то й людей. Вилась роями мошва, мушня не відставала. Напрочуд гарні, легкокрилі коромисла-бабки перелітали із стебельця на стебельце та вигрівалися до сонечка, то літали над, холодною ще, водою ставка. Гули й вигравали на своїх скрипочках комарі-скрипалі, цвіркотили в молодій траві коники; дикі бджоли-медоноші вироювались із дупел-бортів, гріли крильця і розлітались збирати перший квітневий медок. Сонечко сіло на руку, поповзало, а потім розкрило свої жовто-гарячо-червоні, з чорними краплинами, крильця й перелітало на листочок осокора. А подибувались сонечки й бруднувато-жовто-чорні.

З'явились і крилаті ушкали — хрущі. Це був дуже шкідливий жук; уже личинки його, т. зв. борозняки, пробувають під землею, нищили корінці. У такій стадії розвитку, хрущі живуть чотири роки, потім перетворюються у ляльку й через два місяці стають справжніми жуками і виповзають з-під землі. Живуть вони, приблизно, десять днів, але встигають за цей короткий час накоїти дуже багато шкоди в овочевих садках: вони об'їдають пелюстки квітів та молоде листячко й нищать тим плодоносність дерев.

Наш садівник, Кирило Роздобудько, ненавидів хрущів, звав їх «гашпидами» та «шкарпайонами».

З трави хрущі вилітали в призахідню пору, коли сутеніло, а бешкетували, як всяка нечиста сила — вночі.

Коли я був хлопчиком, Кирило гукав, бувало:

— Біжіть-но воювати гашпидів, хлопці, обсіли вже вишеньки, одні гілочки з них залишаються!

Ми озброювались гілками й завзято »загиляли« шкідників. Хрущі, з бзукотом, літали наосліп, з розгону »шльопались«, не біда коли обчоло, але гірше, коли потрапляли до ока.

Одного разу, коли я був уже юнаком, такий хрущ привів до гістерики міську панночку, яка хотіла, як сама казала, »надихатись на селі атмосферою«. Вона йшла зі мною до гайку. І тут зловредний хрущ заплутався у її пишній шевелюрі та, із зловіщим бзукотом, борікався в ній. Загорлавши на всі груди контральто, панночка неграціозно отетеріла, а я, хоробро кинувшись на агресора, видобув його, врешті-решт, разом із жмутком прекрасного дівочого волосся!

Панночка опам'яталась, але хрущі бзизчали далі, і вона так і не надихалась »атмосферою«: закривши голівку хусткою, бігцем подалась до нашої садиби, а я за нею, клянучи пакосну потвору, що не дозволила нам дійти до гайку.

Мені слід було б ще зупинитись на іншій комашні, жучні та на метеликах, що розкошували в нас улітку. На жаль, я не вважаю себе компетентним докладніше торкатися цих симпатичних й антипатичних маленьких істот, з мене ж бо, далебі, ніякий ентомолог.

З метеликів, яких у нас було дуже багато, згадаю тільки »мертву глову«, найбільшого метелика, якого мені довелось бачити, що мав на спині обрис людського черепа. Цей метелик, що іноді увечорі залітав на світло до кімнат, вважався, як і пугутько, вісником смерті. Я його, справді, боявся не менше ніж тарантулів.

Варто згадати також шкідливу капустницю, що мала білі крильця з чорною оторочкою. Її синяво-зелена, зі жовтими смужками, гусениця нищила городину, особливо — капусту, редьку, ріпу тощо.

Бабки-коромисла — оздоба лук та плавень. Яких тільки барв вони не були! А одна з найбільших тільки мала буре. Бабки, що трималися поблизу води — мали синьо-лазореві крильця й звалися »болотянками«.

Із жуків найімпозантнішим був жук-рогач або жук-олень. Скрізь по дорогах або там, де паслася худоба, можна було побачити чорного жука-гноївника, що котив перед собою кульку кізяка:

»По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний, —
Подивися, дівчинонько,
Який я моторний...«

Серед дубняку, як п'явки у траві, людину діймали трав'яні кліщі та ковалики. Перші роз'їдали тіло, глибоко впиваючись до нього, і ті, що

напились крові, роздувалися більш, ніж горошина; коли такого кровопивцю витягали з тіла, — а це нелегка »процедура«, — кліщ, урешті-решт, давав себе витягнути, але часто без голови, яка від того не журилася й починала вгризатися ще глибше! Кліщів було повно у собак та коней та в інших тварин.

Ковалики, яких у нас звали »трав'яними клопами«, були жучиними одудами: візьмеш ковалика в руку, а він такого духу напустить, що тільки милом його відмиєш. Щипавки також були вредними комахами; вони справді щипали, але гірше було, коли заповзали у вуха, а тому й звалися »вуховертками«; виливали їх з вуха олією.

З павучні найогиднішими й найнебезпечнішими були тарантули, що жили в норах. Укус тарантула затроював кров, як і укус сколопендри, яких у нас на півдні було досить. З тарантулами, чи по-простому — »тарантлями«, ми, хлопчакі, воювали завзято, опускаючи в норку на нитці грудочку м'якого воску. Розлючений павук затирав свої кігтики до нього так, що вишарпнути їх не міг. Ми витягали його на поверхню й убивали. Тарантулів виливали також водою. Вони, ці павуки, нападали скоком, а тарантулиха носила на своїй спині дуже багато тарантулят.

Дикі бджоли майстрували свої вулики-борти в дуплах дерев, так само — оси, яких було два види: більші, наземні, й менші — підземні. Перші влаштовували свої гнізда-кубушки, де тільки далося, наприклад, під стріхами, в дуплах, у щілинах тощо. Підземні оси звивали й зліпляли гнізда теж у вигляді кубушок у землі, лишаючи виходи на поверхню. Наземні й підземні оси однаково преболюче жалили й однаково були злющі.

Одного разу, збираючи гриби, я сів на узліссі й не помітив, що підмною осина кубушка. Вмить мене заатакували розпалені гнівом, оси! Я кинувся в кущі, але й там вони мене догнали, нагороджуючи болючими укусами. Добігши до ставка, я скинув сорочку й шубовснув у воду, що й спасло мене від дальших мук.

Гадюччя розкошувало вже з ранньої весни: вужі, мідянки, подібні до гадючок, ящірки, які безпідставно вважалися отруйними, і справді отруйні гадюки, що мали вздовж спини чорну зигзагувату смугу; ледачі, але розміром дуже довгі й товсті, жовтобрюхи-мишолобці полювали у високій траві жеретії, що плазували не тільки по землі, а й на верхівіття дерев виповзали. Серед каміння вигрівалися різні ящірки: ухопиш ящірку за хвостик, а вона хвіст лишить тобі на пам'ятку, а сама, без хвоста, шмигне у нірку.

Десь, у непрохідних провалищах-кручах, жив »страшний« гадючий велет-полоз. Яку моторош наганняв його посвист Соловія Розбійника! Оповідали, що і в наших богданівських кручах над Бугом гніздився цей »Змій Горинич«. Але я, дякувати Богові, ніколи його не бачив і посвисту його не чув. Взагалі ж, ця велетенська гадина з породи

удавів рідко показувалася на очі й дехто заперечував навіть її існування, кажучи, що полоз належить до казкової зоології, що він — виплід народної фантазії. Проте, такий скептицизм не мав під собою жодного ґрунту, бо в дійсності полози в степах жили, мавши свої кишла в розщеплених та в дірах скель. Але експлуатація наших степів та їх залюднення поступово винищували цього гада і за мого юнацтва він майже зник.

Насправді полоз не був небезпечним для людини, і всі оповідання про те, що він, буцімто, одним ударом хвоста валив коня й душив його, щоб «випити з нього кров», — купи не держаться.

А що ж з людиною? А людину полоз, за переказами, без всякого пARDону, живцем ковтав, саме так, як кит пророка Іону, з тією різницею, що Іону, з наказу Божого, кит виплюнув живим і неушкодженим — у море. Полоз, однак, людських безталанців безсердечно з'їдав, а тліні останки їх — викидав, але не через пащу, як належить, а через протилежний кінець свого тулуба.

Так само свідчення самовидців, що полоз, пронизливо висвистуючи, ганявся за їздцями колесом (себто, затулявши в пащі кінчик свого хвоста) й що врятуватись від нього, в таких випадках, можна було тільки тоді, коли «тікати проти сонця», — було безпідставною вигадкою.

Цей могутній родич жовтобрюха, був так само ледачою гадиною і годувався мишами, ховрашками, зайчиками, а принагідно й іншими дрібними степовими звірятками...

На весні гадюччя міняло шкіру-линовище. Ідеш, бувало, степом і раптом — шарах убік: гадюка лежить перед тобою, вигрівається до сонечка, а придивившись — побачиш, що то її луската «сорочка».

Вже давно прокинувся із зимової сплячки у своїй нірці ховрашок, сіренький свистунчик, прокинувся й рудий бабак. Виходили з нірок, озиралися, розглядалися, сівши навпочіпки, і радісно пересвистувались:

— Весна, весна, пане добродію, рай надворі! Як спалось?

— Дякую, шановний сусіде, спочивалось добре, а ось моя стара — заспалась; піду розштовхаю.

Порпались під землею підсліпуваті, чорні кроти з кертцями, просвердлюючи лабіринти ходів-переходів, нагромаджуючи горбочки землі на поверхні. Не один раз мені пощастило чути, як ці чорні оксамитохутрі звірятка трудяться під землею: стану над тільки що насипаним горбочком, а він все росте й росте чудодійно! Але закашляйте, і кротик замре, припиняє.

Дехто питає: а чому ви не згадаєте «зінських щенят»? Меа кульпа! Їх згадати забув. Це були бурі зверху й чорнуваті знизу звірятка, своїми кротів; як і кроти, вони погано бачили, а тому й звалися «сліпцями».

Не знаю чому, але в нас, у південній Херсонщині, назвати когось «зінським щеням» було страшною, непристойною образою.

Покинули свої »зимівники« колючі їжаки — гроза мишей, гадюк та черви. Як і вужі, вони небайдужі були до молочка.

Земляні зайці, які мали дуже короткі передні лапки й довгі — задні, рухалися прискоком й опиралися на довгий хвостик. Це звірятко нагадувало мікроскопічного кенгуру.

А ось шмигнув голохвостий пільх, рудо-бура польова миша-зłodійка, родичка хатньої, буро-сірої, миші-шкідниці. Прощмигнула, озирнулась, ставши на задні лапки, пригладила передніми вусики, повела носиком і гайда далі.

Напевне, була то мишача розвідка: яке буде літо? Яка буде осінь? Людина не знає, а мишка знає рік наперед, чи буде врожай, чи буде посуха, чи мокре літо; чи зеленітиме соковита трава, чи колоситимуться жита, а чи спалить їх жар сонця, понищить попелиця, іржа, зона чи кузька, стравить сарана, витолоче град?

Віща мишка наперед все знала і, знаючи, що літо буде голодне, — мільйоновими ордами кидала голодний край і мандрувала сотні верст туди, де, як вона знала, не буде посухи-голодухи, а буде врожай. За такої масової міграції мишва йшла гуртом, пожираючи на своїй дорозі все, як ті терміти.

До речі, кілька слів про бурувато-зелену сарану. Якось так сталося, що за моєї пам'яті сарана ані разу не налітала на херсонські степи. Мій тато, однак, оповідав мені, що раніше сарана відвідувала й нас: зненацька темніло, ясне небо мов хмарами затягалось; чувся характеристичний шурхіт крилець і сарана »падала« на степ. За одну лиш добу його не можна було пізнати: вся зелень була обглоджена до корінців а по сарані — ні слуху, ні духу, вже подалась далі!..

Коло селитьб і в господах, разом з мишвою, нишпорили також сіро-попелясті, рідше чорні, щурі та біло-сірі пацюки; вони, з роду в рід, на весні, влітку, восени і взимку, нищили селянське добро з дивовижною ненажерливістю, гризли навіть дошки, перегризали збрую, збіжжя і т. д. Були заклятим ворогом нашого хлібороба; нищив він їх, як тільки міг: убивав, труїв, душив димом, наставляв пастки, наповняв їх нори битим склом, але шкідників не убувало: одні гинули, а інші родились, і в такій кількості, що всяка боротьба з ними зводилась нанівець...

З диких звіряток була в нас сіро-буро-сріблиста хохуля, що мала замість носа хоботок, жовтаво-бурий, із вогнево-червоними й чорними підпалинами; був і тхір, лютий ворог ховрашків, далі, руда з білим черевцем, ласка, що викрадала з господ живність.

Куна, що мала сіро-буре хутерце й білу шийку, полювала вночі, — кублилась у дуплах та в щілинах скель, а траплялось, що і в »завоюваних« гніздах інших птиць.

На узбережжях річок, ставів та озер промишляла бура, з білою мордочкою і з білим горличком, норка, маленьке звірятко, вертке та

бистре. Норка годувалась рибою, а також і птицею. Була вона ненажерливим хижаком.

Так само, коло води, водилися буруваті видри; вони залюбки споруджували лігва у греблях, любили глушину лісів, споживали тільки рибу й були дуже пологливі.

Рудий, з чорним черевцем та з білими плямками, хом'як шкодив городам, баштанам та хлібам.

Зрідка в пушах подибувався також горностай, влітку — рудувато-бурий, взимку — білий. Жив близько води в норах та під корінням старих дерев. Полював на птицю, був дуже швидким й моторним і перепливав навіть широкі ріки.

Коли ж мова про соболя — він ніколи не водився у степах; у княжу добу затримувався ще на Сіверщині, але незабаром, рятуючись від знищення, подався в дрімучі ліси Півночі.

Всі названі тут звірятка були, більш-менш, дрібною «публікою».

З більших — борсуки-харсуни, виходили із своїх землянок на світло Боже вночі: вийдуть, зажмуряться, потягнуться, хрохнуть і в яр, промишляти. Селились вони в лісовій глухомані, близько води на піскових надмах. Були це дуже розумні й охайні створіння пологливі й обережні. На своїх коротеньких лапках рухалися нечутно, повільно й незвичайно сторожко, весь час обнюхуючи перед собою землю, щоразу зупиняючись, насторожуючись, розглядаючись, прислухаючись. Взимку, як і ведмеді та їжаки, — спали й прокидалися напровесні. Їли комахину, черви, ящірки, миші, не хе́тували й рослинною стравою.

Як і кріт, борсук міг швидко заритися у землю, орудуючи своїми ніжками-лопатками, як великим свердлом.

Найбільшим ворогом борсуків були лисиці, які зухвало «окупували» борсучі нори: добре знавши охайність борсуків, — зловредно забруднювали їх житла своїм калом. Обурені такою непристойністю лисиць, борсуки чистили своє берліжко, але тільки виходили з нього на полювання, — лисиці були тут, як тут, і знову запаскуджували нору. Врешті-решт така історія набридала борсукам, і вони кидали свою хатку.

У лісах, особливо шпилькових, букових, ялинових та дубових, водилося дуже багато жвавих, грайливих вивірок, яких звали також білками. Вони перескакували з дерева на дерево, з гілки на гілку, як птахи, і тоді пухкий їх хвіст служив їм кермом.

Ось сидить вивірочка навпочіпки на гілці й, тримаючи в передніх лапках горішок, швидко-швидко лущить його своїми зубками-глицями й летить лушпиння на всі боки. А тюкніть на неї, — вона почне нервово вимахувати хвостиком і роздратовано верещати:

— Яка невічливість! Яке нахабство! Навіть, пообідати не дадуть спокійно!

Їли вивірочки насіння шпилькових пород, ясеневі плоди та соснові шишки, букові горішки, горішки ліщини і жолуді; збирали й гриби,

сушили їх, нанизавши на гілочки: — харч на зиму. Жили в м'яко устелених дуплах. Бували вони світло-брунатні, також сріблясті та брудно-сірі. Вивірочку легко було приручити й заманити горішками та сухариками, навіть, до хати; брали вони їх з рук.

А попробуйте не дати! Вивірочка сяде перед вами навпочіпки і схрестить благально на грудях лапки: — Почастуйте, прошу, горішком!

У погоні за поживою, вивірки перепливали ріки й робили далекі «походи». Коли пливли — тримали хвостики сторчма над водою, щоб їх не замочити. Вже влітку вони дбайливо запасалися провіантом на зиму.

Очевидно, було б гріхом не згадати й рудувато-сіреньких зайчиків-ухачів; без них степ не був би степом... Такою ж окрасою степів були ховрашки-суслики. Зайчики «паслися» в полі, але й на городи та на баштани любили заглянути, щоб попоїсти капусти, морквочки та іншої городини. У веснянці співалося про них:

»Зайчику, зайчику,
Ти мій братчику,
Не ходи, не топчи
По городчику...«

А в балках кубилися дикі крілики, яких у нас на Херсонщині називали «трусиками». Вони були дуже подібні до зайців, тільки менші й мали світлобрунатне хутерце. Жили в норах...

*

Яка ж звірина водилася у старовину в наших цілих степах, у наших незайманих плавневих пущах, по балках та по яругах?

Остеологічні дані та палеонтологічні досліді на теренах України показали, що на протязі палеоліту й ще раніше в нас жили тварини, які давно вже вимерли, і тварини, які, переживши всі кліматичні зміни, — живуть і тепер.

Із вимерлих тварин згадаймо, насамперед, велета-мамута, праслона, гіпопотама, носорожця гладкошерстого й волохатого, велетня-оленя, вівцебика, махайрода — печерного тигра, печерного лева, печерну гієну, печерного ведмеда тощо. Одні з них гинули під час панування холодної льодовикової пори, інші — під час пори теплої, аж доки не усталися підсоння, наблизившись до сучасного, коли і рослинність, і звірина стали вже теперішніх пород.

Деякі з них, наприклад, тур, вимерли, або були винищені вже в історичні часи, десь у XVII-му століттю (тур), а деякі, як ось дикий кінь-тарпан, були винищені в наших степах, разом з сайгаками, аж наприкінці XIX-го століття.

Колись, у передісторичну і в ранньоісторичну добу, заходив у північно-чорноморські простори також лев, який тоді ще подибувався,

хоч і зрідка, на Балканах. У нас він жив у найпівденнішій степовій зоні, коло гирл Дунаю, Дністра та Дніпра й, можливо, в Криму.

У старогрецькій героїці та епіці існують натяки на те, що балканський лев був грізним, кровожадним звірем і що з одним з них, із левом немейським, на Пелепоннесі переможно бився багатир Геракл. В «Іліяді» Гомер постійно згадує левів; очевидно, в його часи вони ще не були перевелися в європейській та малоазійській Егеї і робили багато шкоди людям.

У нашім фолклорі, в переказах, — про левів немає ані разу згадки й зрозуміло чому: лев на наших теренах бував рідким гостем, а коли й гостював, то в такі далекі часи минушини, про які пам'ять народна не зберегла нічого.

У до-Христову пору грецької апоїкії, на нашому побережжю, як і в пізніші княжі часи та в часи козаччини, було дуже багато різних звірів.

Мій тато оповідав мені, наприклад, що за життя його діда по матері, Петра Григоровича Богдановича, якому колись належало богданівське помістя, у херсонських степах паслися ще табуни низькорослих, густошерстих тарпанів, а також — гурти полохливих степових сайгаків чи сугаків з породи антилоп. Були вони світло-брунатної масті й гасали вздовж і впоперек по степовому розділлю, мчали швидше вітру, раптово зупинялись, як вкопані, розглядалися, із хропотом, пригнухувались і летіли далі.

Сайгаки, як і тарпани та степові тварини, любили попастися на соковитих плавневих луках і біля степових джерел, були незвичайно обережні: найменший звук — і вони насторожувались, готові до втечі. Бити їх можна було тільки із засідки, бо інакше і на кілька гонів вони не підпускали до себе ловця.

За моїх часів і кісточок їх не залишилось, але старі діди згадували іноді і сайгаків, і тарпанів; тоді пам'ять народна цілком ще їх не забула. Казали, наприклад, конюхи: — Куди там! Не осідлати, не загнуждати! Сатана, а не кінь, сущий тарпан! — Це тоді, коли не вдавалося оговкати молодого, норовистого коня, взятого з табуна «на аркан». Або про коня скакуна: — Стрибає через кущі, як той сайгак!

У сорокові-п'ятдесяті роки минулого століття в наших степах подибувались ще подекуди, в глухих місцях, ушкали, вірні друзі недолі козацької.

Ушкал, пращур собаки, був сіро-жовтий, гостропикий, схожий на теперішнього північно-американського койота й австралійського дінго, промишляв вночі й гавкав-підвивав, як пес.

Поруч із сокслами бистролетними, думи та старовинні пісні згадують й ушкалів. Ушкали, разом із вовками, пардами, орлами та гайворонням, жирували над білим тілом козацьким, шматували його, висмикували карі очі, розтягали кості по ярах-байраках, криваву тризну справляли над ним. Бачимо таку картину й у «Слові про похід князя Ігоря на половців»:

»Тогда, по Руської землі рѣдко ратаєвѣ выкажуть, нѣ часто ворони грають, трупія собѣ дѣляче, а галици — свою рѣчь говорять, хотять полетѣти на уѣдіе...«

У глухомані херсонського степу, в плавнях, вовки затримувались ще на початку ХХ-го століття, а останні табуні тарпанів можна було ще побачити у ХІХ-му столітті коло Вовчої річки.

Не один раз я бачив сіроманців у степу та в плавнях; не один раз чув їх моторошний і одночасно, сумний-пресумний голос, що широко-далеко розлягався із христофорівських плавень, а собаки на селі втоврували йому своїм виєм. Вовчий вий лунав особливо в місячні ночі й на захід сонця.

Мій, давно покійний, тато, був запеклим ворогом ловців. На наших ґрунтах було дуже суворо заборонене полювання; скрізь, на межах наших володінь, були солідні палі, з написом-пересторогою:

»Охота строжайше воспрещена. Землі
Николая Николаевича Аркаса«.

Тато, однак, знаючи ловецький запал мисливців, пересторогам не довіряв, і мав, крім того, спеціальних гайдуків-об'їздчиків, які ревно пильнували, щоб пересторога пана не порушувалась.

Дозорницьку їхню сумлінність під'юджувало ще й те, що за кожного впійманого ними зухвальця вони одержували від тата »могорич«.

І сталося якось, вже за моєї пам'яті, що наші ревні гайдуки, Корнило Моргун та Василь Кирпота, приволікли на подвір'я нашої богданівської садиби »двоногоу дичину« — чотирьох визначних миколаївських урядовців на чолі з одним з »отців міста«. Гайдуки, розуміється, не знали про їхню »вельможність« й зловили цього »отця«, разом з його клеветами, на місці злочину, коли вони полювали в нашій степу на дрохв.

Фінал з того вийшов досить незвичайний і жалюгідний для новоявлених »траперів«. Оповім вам про цю пригоду:

Гайдуки саме збиралися полуднувати під степовою могилою далеко в степу, а там, на відстані кількох сотень кроків, паслася велика зграя дрохв. І раптом особливо зіркий Корнило спостеріг чотири копиці.

У незайманій степу копиці? Кому ж тут заманулося косити та складати їх?

— Слухай, Василю, якому пришелепуватому дурневі спало на думку за десять верст від села косити сіно? Чи не сидить там якась ковінька!..

І обидва стали приглядатися до підозрілих копиць, але жодної »ковіньки« не помічали: дрохви паслися, копиці стояли.

Гайдуки почали робити кабичку, аж раптом Корнило сіпнув Василя за рукав:

— Глянь, копиці рухаються!

І справді, копиці почали поволі рухатись, наближаючись до дрохвиної зграї. Хлопці відразу догадалися у чому тут справа:

— Біжи-но, Василю, по коней, накриємо шалапутів на гарячому! — гукнув Корнило.

Стрижені коні паслися у балці. Василь привів їх.

Гайдуки пронизливо свиснули й посвистом сполошили дрохв: »стартуючи« із землі, як літаки, вони відлетіли геть і загубилися у високій траві.

»Копиці« перестали рухатись — завмерли. Гайдуки скочили на коней, бурею примчали до рухливих »копиць«, з-під яких витягнули чотирьох немродів.

— Тю! — скрикнув Василь. — Наче опудала на баштані!

— Що вам тут надобиться! — грізно ревнув Корнило.

Вельможні заклопотані подумали спочатку, що перед ними справжня степова романтика в найгіршій її прояві — степові горлорізи.

Злякані, вони стояли рядком, обсіпані сіном. Хоч »горлорізів« було тільки двоє, а панів — четверо, але з такими печенізькими багатирями й сотні людей не впоратись.

— Ну, живо, давайте ружжа і протчєє оружжа, безсовісна ви публіка! — насів Корнило.

— Дозвольте, що за містерія? Яким правом? — розхраб्रився один із ловців, видно, привідця.

— А таким, що ви на панських ґрунтах беззаконно чорт знає чим займаєтесь, давайте оружжа сюди!

Панки збагнули, що жодної степової романтики перед ними немає. Переляк їх зник, вони пановито наїндичились:

— Стоп, стоп стоп! Не так зухвало, голубчики, щоб не плакали потім!

— Подивимось, хто перший заплаче!

— Не ми, в кожному разі!.. Чий це степ?

— Миколи Миколайовича Аркаса... Ось і хвामилія їх на дощечці прибита. Що вам, повилазило?

— Миколая Миколайовича? Ось і чудесно, ми з ним свої люди, а ви не заважайте нам полювати.

— Свої чи не свої — не наш інтерес, а ружжа давайте, а то силоміць візьмемо та ще й нагая дамо!

— Як ти, холую мужицький, смієш так з нами розмовляти, як смієш начальству грубіянити?! — люто звіврився привідця й замахнувся на Василя прикладом своєї рушниці.

Гайдуки зіскочили з коней і рушили до панських рушниць, погрозово хльоснувши по повітрю нагаями. Але панки рушниць не давали: верещали, пручалися й віртуозно лаялись. Високопоставлене панство лаялось, розуміється, »державною мовою«, себто по-російському, а наші »гайдамаки« відповідали їм по-херсонському, себто, херсонською говіркою. Порозуміння було цілковите!

Урешті-решт, після короткої рукопашної сутички, гайдуки обеззброїли високодостойних браконьєрів.

— Ну, а тепер, халамидники, без пардону за нами до пана! — владно наказав Корнило, розглядаючи порваний рукав.

— Ета же, гаспада, настоящая революція! — виваливши баньки, загорлав верховод.

— Яка там, у біса, ліворуція! На гарячій жульню накрили, а вони — ліворуція! Підете до пана по-доброму?

— Нет, не пойдем, а вас погонім к пану і он разделает вас »под орех« за неслиханное нахальство і хамство!

Лайка, спротив та погрози ще більше обурили звичайно флегматичних гайдуків. Корнило розлючено засопів і згріб верховода в оберемок:

— Здавайся, мацапура, а то гірше буде, всі ребра тобі перещитаю!

Верховода задригав у повітрі ніжками й, стиснувши кулаки, махав ними над головою Корнила.

Така батальна сцена остаточно упокорила злощасну чвірку. Вона здалась.

Скрутивши »бранцям« за спиною руки, гайдуки поставили їх гусачком, взявши »на корду«, себто залигали кодолю так, що стояв один за одним; прив'язали переднього верховода за його кодолу до сидла Корнилового коня і, після цієї ганебної »операції«, глузливо наказали панкам взятися вбоки й рушати за ними. Коні пішли »тюпачком« і »бранцям« нічого не залишилося, як теж тюпачком, форсованим маршем, поспішати за гайдуками, подібно до італійських берсальєрів, і подались панки, лаючись й клянуци »беззаконіє« свавільних »холуїв«. Незабаром, вони почали приставати:

— Гей, слухай, як тебе там звуть, час уже передихнути! — хапаючи ротом повітря, просив верховод, переставши лаятись.

— Отак би відразу, а то лаятись, грозитись, холуями взивати!.. За тих холуїв ще трошки погарцюємо.

— Через твоє дурацьке »трошкі«, ти своєму гаспадіну не нас, а катафалк із покійниками привезеш. Дай хоч п'ять хвилин перепочити!

— П'ять хвилин? Чи не багато? Ну, хай буде по-вашому; дякуйте й сідайте!

І так маршували з короткими перепочинками.

До нашої садиби вони ледве доплентались. Бідолашна кавалькада опинилася врешті на панському подвір'ю, і її негайно ж оточила юрба челяді.

Побачивши збіговисько, мій тато поспішив туди й отетерів: передній заарканений »бранець« був одним з »отців городу«, а його безталанні супутники — мировий суддя й два думські урядовці. Всі вони ледве трималися на ногах.

Василь, колишній чотар, по-військовому відрапортував татові, що чвірка спіймана була на панських ґрунтах »при дрохвяном посягательстві« і »з-за пручательства« мусіла бути заарештована й »залигана« кодолюю.

У присутності батька »отець городу« розкуражився й, стираючи хусткою піт з чола, знову накинувся лайкою на гайдуків, погрожуючи їм навіть ув'язненням.

Гайдуки, збагнувши, яку саме вельможну халепу вони приволікли, відгризатися при заборону, відважиться полювати в моїх степах. Розміркуйте самі, панове, хто тут винуватий?

Така »сценка« й зарозуміла поведінка полоненого панства, у свою чергу, роздратовала батька:

— За що ж, панове, ви лаєте моїх слуг? Вони ж нічого не винні, виконували тільки те, що я їм наказав, а саме — хапати кожного, хто, не зважаючи на заборону, відважиться полювати в моїх степах. Розміркуйте самі, панове, хто тут винуватий?

»Отець городу« витріщив баньки:

— Я рішуче протестую, Миколо Миколайовичу, проти вашої оборони цих двох нахабних феноменів-смердів. Ви прекрасно знаєте, хто я і прекрасно розумієте, що тут особливо пікантна ситуація соціально-класового порядку.

— Вибачте, але жодної особливої ситуації я тут не бачу: перед законом усі рівні! А вам хлопці, — вже українською мовою звернувся тато до гайдуків, — за вірну службу — по чарці з п'ятирублівкою.

Вельможні, але непрохані, »гості« страшенно образились і відмовились не тільки почастуватися у нас, а й покористуватись нашим ридваном. Вони найняли в селі фургон й ображені проторохкотіли на ньому повз нашу садибу до міста. Лише курява за ними знялась...

...Інстинктивно, чуттям, звірина знала, що на нашій землі вона в повній безпеці й звідусіль збігалася до наших плавень.

І ось, як тільки сонце починало ховатися за обрій — з христофорівських плавень лунав тягучий вовчий вий, і тоді вся собачня села й нашої садиби здіймала шалену гавкітню та скавчання, а тато виходив, бувало, на терасу, що була напроти лиману й плавень і, опершись руками на її бильця, задумано вслухувався у вовчі голоси — прощальну пісню степової волі.

І справді, вовчий вий був сумний, ніби голосне нарікання...

(Далі буде)

І. ХАРИТОНЕНКО

ЗАЧИНЕНІ ВІКОННИЦІ

*Убитим, замученим —
присвячую.*

Того вечора Панько був якось ніби не при собі, чимось зворушений. Переходив від настрою до настрою. Переходив раптово, а часто й до цілковито протилежного. Його обличчя або захмарювалося або сяяло радісною усмішкою...

Тепер мені тяжко сказати, хто з нас запропонував пройтися. Але вийшли, постояли біля ганку, а потім пішли...

Пройшли квартал, дійшли до Ланжерановської, пересікли Катерининську, а через Пале-рояль добралися до Оперного театру. Постояли. Полюбувалися і звернули вбік Пушкінської...

Це був улюблений маршрут поета Панька Педи...

Високий, худий, чубатий, а до того ще й дуже ніжний: статуєю, особливо — душею, характером.

Здавалося, що світ видавався йому крихким-крихким, і що від одного необережного жесту, руху, слова, — він раптом зруйнує все, що навколо.

...Ми жили поряд, усього три-п'ять хвилин ходу. Він — на вулиці Комінтерну (колишня Петра Великого), а я — за рогом, на Пастера (колишня Херсонська вулиця).

Вчилися на тому ж самому факультеті. Багато часу проводили в Публічній бібліотеці, крім того, бачилися увечері.

Про що ж ми говорили?

Про все.

Але кожна «вечірка» (як називали ми оті зустрічі) закінчувалася читанням віршів.

Панько любив і добре читав вірші Володимира Сосюри. Знав його всього майже напам'ять.

Але я завжди з нетерпінням чекав, коли Панько «переїде в себе».

Останні два-три роки він настирливо перекладав Єсеніна, мріяв про переклад Багрицького. Всього. А потім... «взьметься» за Бебеля: хотів спробувати своїх сил у прозі.

Переклав «Любку-козак». Переклав Бебеля.

Ісак Емануїлович відповів молодому поетові дуже теплим листом. Цього листа Панько носив зі собою як дуже цінну реліквію.

Але основна мета, в галузі перекладу, це — Єсенін.

Любив його вірною любов'ю.

Мені й досі здається, що його переклади Єсеніна були чудові. Боюся ворожбитства, — вони іноді видавалися мені не гірші оригіналу.

Панько був блискавично дотепний.

На перервах, між лекціями — в курилці «Публічкі» — його оточував натовп, що реготав із його дотепів. Там були не лише українці, а й болгари, німці, євреї. Студенти просто липнули до нього, захоплюючись його простотою і щиросердечністю.

Любив Остапа Вишню, раннього Антошу Чехонте, Шолом Алейхеме... Захоплювався до безтями О. Генрі... Майстерно умів оповідати смішні історії, але анекдотів не любив. Кожен його надрукований вірш додавав йому радости, але він цим ані хвалився, ані гордився. Взагалі, він не любив гордих людей. Тих, що, як кажуть, кирпу гнуть. Часто повторяв приказку: «Стиглий колос зі стиглим зерном до землі клониться, а порожній — завжди вгору пнеться».

Про що ж він писав?

Писав про те, що знав, бачив і що оточувало його.

Про море. Про безмежно широке море, що хвилювалося рябизною стихії, про те, як напливають на берег хвилі і про те, як тануть вони на піску... Про хвилі, на гребнях яких у міріадах судорожних тремтінь плило сонце...

Про Одесу, яку глибоко любив, захоплюючись прямими рівними вулицями, що сходили до моря і від моря, які нагадували суцільні бульвари і що їх продували солоні морські вітри...

Про прекрасні одеські мости, особливо про той, що на Грецькій вулиці й повис над «Канавою» (спуском у море), і звідки відкривається незабутня панорама порту, внутрішньої затоки...

Писав про палац Воронцова, про платана-гіганта біля бюсту Пушкіна, про оперний театр, філгармонію (колишню купецьку біржу), про дім, у якому жив нелюбий владі поет Олександр Сергійович, про Потьомкінські сходи з вершинною скульптурою Дюка де Рішельє...

Писав про любов, про дружбу, вірність між людьми... Про природу, птахів, тварин...

І в усьому — жила ніжна найгуманніша людина...

Я чув ті вірші. Читав їх. Багато з них мав у рукописі... Але під час війни бомба вдарила прямо у мое житло, знищила всю мою бібліотечку.

Педа не жив без «Кобзаря». Він завжди мав його, як кажуть, під руками. Він постійно захоплювався простістю, ясністю, народністю безсмертного Тараса. Любив новелі Василя Стефаника. Прочитав із великою цікавістю все, що було друковане із творів Винниченка. Своєрідно коментував творчість Григорія Сковороди. Високо цінував майстерність автора «Чорної ради»...

Та трудно згадати й поррахувати твори української літератури — думки й душі українського народу, — що їх так любив і якими так цікавився Панько Педа.

... Він був щиро відданий нашому українському театрові, недалеко якого жили він і я — усього два квартали. Ніколи не пропускав вистави за участю Юрія Шумського, що з ним був близьким знайомим.

Великий артист поклав на молодого поета великі надії, пророкував йому світле майбутнє.

— Ти станеш великим поетом, Паньку, — казав Шумський, — лише працєю! Працєю, друже! Шліфуй свій талант, хлопче! Шліфуй, немов діамант... І він заграє, заграє... Згадаєш мое слово...

Та хіба тільки Юрій Шумський поклав на Панька світлі надії?!

Одного разу верталися ми з бібліотеки. Назустріч нам ішла улюблениця Одеси, відома й знаменита Нятко. Невеличкого росту, струнка, енергична, палка. Вона поспішала в театр на вечірню виставу...

Побачивши Педу, Нятко зупинилася, підійшла до нього впритул, взяла його в обійми за ший (для того їй треба було стати на пальці) і... поцілувала.

Панько зніяковів, розгубився. Навіть, зблід.

Одержати поцілунок від такої красуні — а до того ще й на вулиці, — це вже не жарт, не така проста справа.

— Прочитала вашого вірша, — скоромовкою проговорила Нятко, дуже сподобався. Пишіть так і далі. Будете великим поетом. Бажаю творчих успіхів!.. І заходьте до нас у театр. Не лише як глядач... Чекаємо вас. Приходьте обов'язково. Приходьте і як автор п'єси... для нас... для української сцени... Візьміться!.. Ви напишете...

... Та настала жаклива пора: почав лютувати «Чорний ворон». (Крита машина, автофургон, пофарбований чорним кольором, призначений для перевоження арештованих. Але і той, хто жив у Кремлі, хто тоді керував імперією, також нагадував «Чорного ворона»).

Ось «узяли» й особистого друга Педи — Івана Микитенка.

»Взяли« в Одесі Портенка (автора п'єси «Процес 17-ти»).

»Взяли« письменників, поетів, учених, артистів...

Взяті, репресовані, схоплені...

І хоч Панько, ні в розмовах сам-на-сам, ні в товаристві, ніколи не зачіпав «політики» (він цікавився лише літературою, поезією, мистецтвом), але настав і його час.

... Того вечора, як ми прогулювалися по Пушкінській, Панько був явно схвилований. Він уже знав, що книги Бебеля, Бруно Ясенського, Бориса Пільянка, Артема Веселого, Павла Васильєва, Зінаїди Тулуб («Людолови») і багатьох-багатьох інших зникли з полиць.

Не міг Панько дивитися на це спокійно, нечуттєво.

Того вечора ми більше мовчали: тяжко було поготорити, особливо йому, безмежно відвертому, простому, відкритому...

А вранці, коли я, за звичкою, постукав у вікно, я не побачив чупринистої голови Панька: я раптом збагнув, що вікно наглухо зачинене (забите) віконницями...

Вийшла сусіда і прошепотіла:

— Вночі... »Чорний ворон«... »

І більше ні слова...

А чи доводилося вам бачити, як горилоподібна людська істота, узута у товстючі чоботища, топче тонюсіньку ніжну квіточку і безжалісно чавить, давить її?

Не бачили? Отже, вам повезло.

...Пройшли роки... Не стало вже й кремлівського чорного ворона, який звів осине гніздо в Білокаменній, посмертно реабілітували також Панька Педу.

Іноді офіційні критики-борзописці (за сумісністю й сексоти КГБ) пишуть про нього статейки в газетах і журналах. Однак у них ні звуком, ні словом не згадується про »репресалій«, якому був підданий молодий поет, що подавав стільки світлих надій. Описи доволі »елегантно« оминають останній »момент« трагічної біографії Педи. У них не стає совісти сказати, як невинно загинув у застінках советських концтаборів Панько Педа, що лишився вічно молодим.

Але, хтось, хтось-же, мусить відповісти за убивство ні в чому невинної людини...

І хоч вікно останнього вільного помешкання Педи було часто відкрите, та для мене так і залишилися назавжди наглухо зачиненими його віконниці.

*

В Україні люблять співати.

Співають на radoцax і коли на серці тяжкий камінь; і при людях, і в глибській самотині...

Того останнього вечора, коли ми проходили по Пушкінській мимо будинку, в якому колись жила французенка-революціонерка Жанна Лябурб, Панько заспівав. Немов із серця линули слова »Заповіту« Великого Кобзаря:

»Як умру, то поховайте
Мене на могилі...«

Тихо, схвильовано сумно співав молодий поет, син України Панько Педа...

Дозвольте запитати:

»Де, де його могила?«

Чи на Воркуті? Чи, може, »у глибині сибірських руд«? А чи в колимській вічній мерзлоті?

Де, в яку яму з биркою на нозі укинута Панька?..

Зачинені віконниці...
Зачинені віконниці...

ДО ІСТОРІЇ ОУН*Д-р Петро МІРЧУК***СПРАВА ВБИВСТВА Т. ГОЛУФКА***(Закінчення, 3)*

Вже на початку нашого розгляду цього питання ми зазначили, що і «висновок» І. Кедрина, і «висновок» З. Книша з атентату на Т. Голуфка — це заздалегідь свідомо висунені твердження, для яких згадані автори шукали обґрунтування. Мету і причини такого поступування І. Кедрина ми вже подали в розгляді його «висновку». Мета «висновку» З. Книша — вмовити в читачів, що атентат на Т. Голуфка не був організованим актом ОУН, а був тільки якоюсь провокацією або «заініційований, підготований і виконаний низовими бойовиками, без відома й апробати ПУН, Крайової Екзекутиви ОУН, чи хоч би повітового проводу ОУН». Чому ж саме таке завдання поставив собі З. Книш? Щоб зрозуміти причини тверджень З. Книша, треба проаналізувати психологічний процес, що його він пройшов у висліді своєї діяльності в УВО-ОУН. Тому над цим питанням зупинимось дещо довше, щоб допомогти читачеві зрозуміти настанову Зіновія Книша не тільки як автора «висновку» в справі вбивства Т. Голуфка, а також як автора багатьох книжок з історії ОУН, у яких він відзначається не меншою ненавистю і нападливістю на «бандерівську» ОУН та її членів, як московські більшовики та найгірші польські шовіністи, що писали і пишуть тепер про ОУН.

Зіновій Книш народився 1906 року, в 1929 році закінчив юридичні студії у Львівському університеті й почав адвокатську практику. Згодом працював у Кооперації. До УВО вступив у середині 1920-их років. Про його діяльність в УВО до 1929 року знаємо мало, тим більше, що й він сам нічого конкретного про неї не подав у своїх писаннях.

В днях 28-го січня—2-го лютого 1929 року відбувся Конгрес українських націоналістів, на якому засновано Організацію Українських Націоналістів (ОУН); в ній мали об'єднатися УВО та всі інші українські націоналістичні організації, які в той час існували на західноукраїнських землях і на еміграції. УВО повинна була стати ядром бойової референтури ОУН, вживаючи для пропагандивної мети ще деякий час свою назву. Проте, коли всі інші націоналістичні організації відразу влилися в єдину ОУН, без жодних труднощів, то із влиттям УВО в ОУН на західноукраїнських землях виникли серйозні комплікації. Перша Крайова Екзекутива ОУН на ЗУЗ складалася переважно з провідних членів Союзу Української Націоналістичної Молоді, отже на-

лежала до «молодшого покоління» у порівнянні до «старих» членів УВО, колишніх старшин українських армій. Це подразнювало їх амбіції, вони не хотіли відходити від революційної дії, але одночасно не могли прийняти «деградації» УВО до референтури нової організації, керівниками якої були молоді революціонери. Тому й місія члена ПУН Омеляна Сеніка, що прибув у лютому 1929 року на західноукраїнські землі й перебрав від Р. Сушка пост крайового коменданта УВО, щоб провести злиття УВО з ОУН — закінчилася невдачею.

На початку 1930 року О. Сенік виїхав за кордон, а пост крайового коменданта УВО знову перебрав полк. Роман Сушко. Він не змінив своєї настанови і, замість завершити злиття УВО з ОУН, почав відновлювати окрему сітку УВО. Тому, що бойовий референт УВО (за О. Сеніка) Роман Осип Біда був заарештований у зв'язку з атентатом на «Таргі всходне» у Львові 7 вересня 1929 р., а на весні 1930 його засуджено на кару смерті, замінену на досмертну тюрму, Роман Сушко призначив на цей пост нового референта — Зіновія Книша, тоді 24-літнього юнака. У з'ясованій уже нами конфліктній ситуації УВО-ОУН (точніше — між Крайовою командою УВО і Крайовою ексекутивою ОУН), Зіновій Книш розумів це призначення як утотожнення його із «старою гвардією». Він не брав до уваги того, що члени КЕ ОУН, які хоч і належали до «молодшої генерації», були або його ровесниками, або навіть старшими. Так, напр., Зенон Коссака і Роман Шухевич тільки один рік молодші від Книша, але старші за нього стажем в УВО, а Богдан Кравців, Зенон Пеленський, Степан Ленкавський, Іван Габрусевич, Михайло Колодзінський — були старші за нього і віком, і своєю участю у націоналістичному русі. Не збагнувши, що суть окреслення «стара війна» була не в тому, що Роман Сушко, О. Сенік та їх товариші були старші віком, а в тому, що мали за собою участь у визвольних змаганнях 1917-1920 років, як старшини українських армій, З. Книш зрозумів свій пост бойового референта як визнання його і членом «старої війни». Щобільше, він уявив собі, що серед «старої війни» — як сам висловлюється у книжці «Дрижить підземний гук» (стор. 103) — він став «неначе шефом штабу на якому властиво спиралася вся його (Крайового коменданта УВО) сила в Краю» (там же, стор. 41).

Таке неприродне й безпідставне утотожнення себе із «старою войною» та вивищення своєї важливості аж до «неначе шефа штабу УВО», який лиш формально поступався першим місцем Крайовому комендантові, бо нібито на ньому «спиралася... вся сила в Краю», витворили в духовості З. Книша «травму», невротичний комплекс, що залишився в нього невилікувальним на ціле життя: він незмінно уважав себе якщо не за найвизначнішого, то за одного з найвизначніших бойовиків УВО «із стажем». Тому всі інші члени ОУН, як «молодики», повинні були беззастережно респектувати його: «Прийти і поклонитися!» Адже він сам пише про себе таке: «Мав я бойовий (у 1930 році!), конспіративний та організаційний досвід» («Дрижить підземний гук», стор. 49), хоч не

подає, який саме? Натомість про членів Крайової Екзекутиви ОУН висловлюється так: «Молоді, вправді ідейні й жертвенні, але без більшого політичного розуму і з дуже малим політичним досвідом» («Дух, що тіло рве до бою», стор. 193).

Члени КЕ були для З. Книша «молодиками» не тільки в 1930 році, ще й «без політичного розуму і з дуже малим політичним досвідом», а навіть і в 1940 році, десять літ пізніше, вони — між ними і С. Бандера, крайовий провідник ОУН, що своєю героїською поставою на Варшавським процесі викликав до себе повагу також чужинців, навіть поляків, і Роман Шухевич, кол. бойовий референт ОУН, виконавець вдалого атентату на Собінського в 1926 р., член Головної Команди «Карпатської Січі» — для «старого бойовика» (З. Книша) були «зарозумільці й смаркачі, що їм булька під носом грає» («Розбрат», стор. 162). Тут маємо зразок Книшевої невилікувальної патологічної металоманії.

Насправді, дійсність аж ніяк не виправдувала таких роздутих Книшевих претенсій. Навіть його пост «бойового референта УВО» від лютого до серпня 1930 року не відповідає його власній уяві, відображеній у своїх писаннях. Адже в 1930 році УВО була вже тільки складовою частиною ОУН, як її бойова референтура, а це означає, що З. Книш насправді не був бойовим референтом Крайової Команди УВО, а тільки комендантом однієї із її клітин. У своїй книжці «Дрижить підземний гук» (стор. 45) З. Книш сам визнає, що в той час (1930 року) побіч його бойової групи УВО «намножилося багато всяких «уповноважених», що мали контакт безпосередньо з Крайовою Командою УВО», а тодішній крайовий комендант УВО Р. Сушко-«Сич» з «усіма ними говорив і зустрічався», поминаючи Книша. Як конкретний приклад, Книш подає Є(вгена) В(рецьону), який «теж має окремих, законспірований від мене апарат у Львові». Таке явище було б неможливе, якби З. Книш був дійсно крайовим бойовим референтом УВО або хоч окружним Львівщини. Насправді, як бачимо, він був тільки комендантом однієї з бойових груп УВО. Бойовим референтом КЕ ОУН в той час був Зенон Коссака, а потім, відбувши військову службу в польському війську, Роман Шухевич. (Факт, якого, на щастя, З. Книш тоді не знав, але тому дотепер не може з ним погодитися).

Та й з «досягненнями» З. Книша, як «бойового референта Крайової Команди УВО» не виходило нічого путнього. Вони нібито велетенські, небувалі, історичної ваги, але тільки у його власних писаннях, насправді ж — це самі невдачі. Панахиди, летючки під церквою, листопадові свята, зелено-святочні походи, що про них так широко пише З. Книш у книжці «Дрижить підземний гук», були не його ділом, навіть не бойової референтури УВО взагалі, а наслідком праці ідеологічно-пропагандивної та інших референтур Крайової Екзекутиви ОУН. А з дійсно бойовими акціями, підготовку і проведення яких було доручено З. Книшеві — «не везло». Атентат на большевицького консула у

Львові, підготовлюваний З. Книшем, не вдався зовсім, бо бойовиків, що мали виконати його чомусь заарештувала польська поліція ще перед акцією, а потім, після слідства, п'ятьох із них польський суд засудив разом на 16 років тюрми. Заплянований Книшем «екс» у Бориславі або Дрогобичі відкликано, бо — як він пише — напередодні «ексу» (акції) «хлопці» з ОУН кинули гранату до домівки польського «Сокола» в Бориславі, що насторожило польську поліцію в Дрогобичі. Проектовані ним «екси» у Кракові так і залишилися тільки його фантазуванням. Отже, на протязі шістьох місяців З. Книш, як «бойовий референт» у Р. Сушка-«Сича», не вчинив ні одного атентату.

Врешті пост крайового провідника ОУН і, одночасно, крайового команданта УВО перебрав сот. Юліян Головінський і Зіновій Книш дістав доручення зорганізувати атентат на поліційного комісара Чеховського, засудженого на смерть українським підпіллям за тортування українських політв'язнів. Але й цього наказу З. Книш не зумів виконати. Він сам пише так: «Плян виконання засуду уложив Ренс (себто З. Книш), саме виконання доручено «Рибакові» (себто Романові Барановському), якого ще наприкінці 1928 року завішено в членстві УВО, а в червні 1929 року формально усунено з УВО; тоді ж він став платним агентом польської поліції і його зверхником був саме комісар Чеховський! Ясно, що з дорученого Барановському виконання атентату «нічого не вийшло» і — як пише сам З. Книш — «Рибак виправдується: першого дня Чеховський їхав автом, другого дня ішов у товаристві кількох осіб, третього дня Рибак заспав і спізнився, а четвертого почав собі обмірковувати новий плян» («Дух, що тіло рве до бою», стор. 132). Тоді Книш-«Ренс» — «в супроводі декількох не дуже цензурних слів казав Рибакові (Барановському) зникати з очей, забиратися зі Львова і зголоситися за два тижні». Він вирішив виконати атентат з допомогою одного бойовика, але й з цього нічого не вийшло, бо...» Чеховського вже не було видно».

Єдиною бойовою акцією, що її підготував і провів З. Книш-«Ренс» разом із трьома бойовиками УВО, був напад на поштовий віз біля Бірки, що відбувся 30 липня 1930 року. Як пише З. Книш у своїх книжках «Дрижить підземний гук» та «Дух, що тіло рве до бою», це був начебто геніяльно підготований і майстерно виконаний «екс», мабуть найбільший і найславніший з усіх бойових дій УВО-ОУН. Проте холодна аналіза цього бойового акту кидає на нього зовсім інше світло. Виявляється, що Книшеві доручення були баламутні, тому, відступаючи, бойовики розгубилися — двох із них стали заатаковані поліційною погонею і в перестрілці загинув бойовик Гриць Пісецький. Усіх інших учасників нападу, в тому й самого З. Книша, поліція згодом заарештувала і польський суд, долучивши до цієї справи ще 11 інших членів ОУН-УВО, в листопаді 1930 року засудив їх разом на 37 років тюрми, а одного з них, Ю. Дачишина-«Кришталя», на кару смерті, замінену на досмертну тюрму. Вину за такі важкі наслідки з невдачі

З. Книш пробував скинути на співучасника напад Миколу Максимюка-«Коха», мовляв — в час зустрічі в тюрмі »розказує Кох і показується, що всипав усе, що знав«. Але правдиву причину невдачі виявляє сам Книш »між рядками«. Місяць після нападу на поштовий віз біля Бірки пройшов спокійно, ніхто не був арештований, та ось »одного гарного попудня з'явився в мене (себто в Книша) знову... Роман Барановський!... Пересидів у мене ціле попудне« (»Дух, що тіло рве до бою«, стор. 178). І зараз після цього поліція заарештувала З. Книша, а згодом — Дачишина-»Кришталя« і Максимюка-»Коха«. Отже ясно: З. Книш того »гарного попудня« розповів Барановському, своєму найближчому співробітникові, хто і як виконав напад біля Бірки, а Барановський негайно позвігував про це своєму зверхникові комісареві Чеховському. Адже З. Книш сам пише, що під час допитів Чеховський »розказав мені багато подробиць із перебігу й підготовки бібрецької акції на доказ своєї поінформованости«, отже він знав, що З. Книш готував на нього атентат. Щойно — пише далі Книш — три роки пізніше (себто під час Самбірського процесу, на якому Барановський виявив свою співпрацю з польською поліцією) я зрозумів, що Барановський мусів йому (Чеховському) й це розкрити... Прояснилося мені тоді дуже багато!« (там же, стор. 215).

Отак вияснюється, що цей єдиний підготований і виконаний Книшем »екс« (напад на поштовий віз біля Бірки) був своїми наслідками невдачею і аж ніяк не підносить авторитету З. Книша, як бойовика, навпаки — обтяжує його. Баламутність Книшевих доручень спричинила смерть бойовика Гриця Пісецького, а його чванькувате розкриття подробиць нападу Романові Барановському привело до ув'язнення і заслання в тюрми не тільки всіх учасників нападу, а й інших членів ОУН-УВО. Крім цього залишається ще невиясненим дуже правдоподібне припущення, що саме від З. Книша Р. Барановський довідався про те, що сот. Юліян Головінський вернувся на пост крайового коменданта УВО та крайового провідника ОУН. Одержавши таку важливу таємницю від самого »бойового референта УВО«, Барановський видав сот. Головінського польській поліції на смерть.

В той же час, як піврічну діяльність Зіновія Книша-»Ренса« на пості »бойового референта УВО« в 1930 році характеризують самі невдачі й промахи дійсні бойові референти КЕ ОУН досягнули імпозантних успіхів. 28-го жовтня 1930 року Зенон Коссак зорганізував і виконав з кількома бойовиками напад на поштовий віз біля Белзця — візник загинув від куль бойовиків, поліціант був ранений, а бойовики забрали 13,720 злотих і зникли. Ніхто з них не загинув, не був ранений і нікого з організаторів та виконавців цього нападу поліція ніколи не викрила. Роман Шухевич-»Дзвін« разом з іншими членами КЕ ОУН зорганізував влітку 1930 року масову саботажну акцію — палення маєтків польських дідачів і колоністів, акцію, яка охопила майже цілу Галичину і викликала дуже голосний відгомін у світі. Організаторів цієї саботаж-

ної акції польська поліція ніколи не викрила (не знав організаторів цієї акції і З. Книш!). Наступного року відбулися такі успішні напади на поштові вози: 31 липня 1931 р. біля Бірчі; того ж дня біля Печеніжина, а також напад на польський «Банк людowi» в Бориславі. 8-го серпня відбувся напад у Трускавці — ніхто з бойовиків не загинув, нікого з виконавців акції поліція не зловила ані не викрила. У відплатній акції за «пацифікацію» 12 лютого 1931 року бойовики ОУН вчинили напад на поліційну станицю в Гаях біля Львова — вбито коменданта поліції і важко поранено двох поліцаїв. За активну участь у катуванні українських селян під час «пацифікації» 26 листопада 1930 року покарано смертю дідича Ю. Войцеховського в Богатківцях, 28-го січня 1931 р. графа Баворовського, коменданта «Стшельца» Ф. Брилька і «стшельца» Кузьмінського. 29-го серпня 1931 року бойовики ОУН вбили в Трускавці польського посла Т. Голуфка. Нікого з організаторів і виконавців згаданих акцій не зловлено, ані не викрито. Врешті, бойовики ОУН виконали те, чого не міг «бойовий референт УВО» Зіновій Книш: 22-го березня 1932 року Юрко Березинський, бойовик ОУН, застрелив комісара Чеховського. 3-го червня 1933 р. Микола Лемик застрелив у большевицькому консуляті у Львові Майлова, високого урядовця СРСР, добровільно віддавшись у руки поліції, щоб на судовім процесі виявити причину цього протестного акту проти червоних окупантів України.

Всі ті успішні, добре підготовані й майстерно виконані акції бойового референта ОУН завдали хворобливо амбітному З. Книшеві нестерпно болючих принизливих, поличників і його невротична манія величистості зазнала нової деформації, породила сліпу заздрість і ненависть до КЕ ОУН у 1930-их роках. Тому він, з одного боку, хвалиться, що zorganizований ним «напад під Біркою начебто був сигналом: ніч за нічю заграва пожежі вкривала небо» (він «забув», що саботажна акція почалася наприкінці червня, а напад біля Бірки відбувся 30 липня, отже не міг бути сигналом для того, що почалося понад місяць раніше!), а з другого боку — пристрасно знецінює цілу саботажну акцію. У своїй книжці «Дух, що тіло рве до бою» (стор. 144) він пише таке: «Ренс» (себто Книш) вповні здавав собі справу з цілковитого безглуздя саботажної акції і з її великої шкідливості для націоналістичного руху», бо... «бойовий референт Крайової Команди УВО був непричастний до тсго». Отже, згідно з «логікою» З. Книша, все те, до чого він «був непричастний» — «безвартісне», «дітвацьке» і «шкідливе» для націоналістичного руху!

Ось тут і причина спрепарованого Книшем його «роз'яснення» справи Голуфка. Адже атентат був підготований солідно і виконаний зразково, польська поліція ніколи не могла викрити його організаторів і виконавців, тож чи може хворобливо амбітний і заздрисний З. Книш визнати, що це був чин таких «дітваків» з КЕ ОУН, як Роман Шухевич, Зенон Косак і Іван Габрусевич? Ні, не може, тому гістерично

заперечує все «своею правдою», мовляв, вбивство Голуфка не було ділом ОУН, Коссак і Шухевич не мали нічого спільного з цією акцією, а Іван Габрусевич не був тоді крайовим провідником ОУН. Для обґрунтування цієї його «єдиної правди» добре надавалася казочка А. Валюха про те, що сам Василь Білас, «як на сповіді», признався йому, що Голуфка вбив він із Данилишиним на... наказ Романа Барановського. І З. Книш був готовий прийняти цю казочку за безсумнівний факт і підтвердити ним вигадку І. Кедрина. Але несподівано, багато років пізніше, він одержав інформації від Михайла Гнатова, які мали б послужити йому як «доказ», що ОУН не мала нічого спільного з атентатом на Голуфка, тому розповідь А. Валюха він відкидає, а за «єдину правду» вважає уже розповідь Гнатова.

*

Конфлікт Зіновія Книша з ОУН не закінчився з хвилиною заарештування його в серпні 1930 року. Книш, вважаючи себе за найвизначнішого члена УВО, вимагав, щоб «смаркачі з ОУН» ставились до нього з респектом, як до свого звержника. А українські політ'язні в тюрмі прийняли Книша, як одного з членів УВО-ОУН, до того ж обережно, бож він, крім бойових невдач, мав ще своїм найближчим співробітником Романа Барановського, польського провокатора. Важко було погодитися з тим, що «бойовий референт Крайової Команди УВО» не знав, що Романа Барановського офіційно усунуто з УВО ще в 1929 році, тому рік пізніше він давав йому певні завдання. Так організаційний зв'язок З. Книша з українськими політ'язнями в тюрмі дуже швидко зовсім урвався і він був поза їх організованою спільнотою.

Вийшовши з тюрми в половині 1936 року, З. Книш працював у Кооперації і рішуче відмовився від будь-яких зв'язків з ОУН. Щоправда, від співпраці з Левом Ребетом, тодішнім крайовим провідником, були відмовилися і Роман Шухевич, Zenon Коссак та багато інших провідних членів ОУН, як це подає сам Л. Ребет у своїй книжці «Світла й тіні ОУН», але вони далі працювали в націоналістичному русі поза офіційною сіткою ОУН, а Роман Шухевич і Zenon Коссак пішли в Закарпатську Україну, де разом із М. Колодзінським очолили команду Карпатської Січі. (Чому ж не пішов туди «досвідчений бойовик УВО» З. Книш?). Натомість З. Книш не тільки стояв осторонь націоналістичного руху, а й виразно схилявся до «Фронту Національної Єдності», партії Д. Палієва, що була явним ворогом ОУН.

Напередодні німецько-польської війни З. Книша знову заарештували, але не у зв'язку з якоюсь працею в ОУН, а під час масових арештів української інтелігенції, що охопила й деяких послів УНДО. Тому не дивно, що коли Книш вийшов на волю і після розвалу Польщі зустрів у Коросні перших офіційних представників ОУН — інж. Осипа Бойдуника і Ярослава Барановського, то вони, хоч і не «смаркачі з ОУН», а «старі» члени УВО і члени ПУН, не прийняли його як одного з найвизначніших членів УВО, чого він сподівався. Сам З. Книш у

своїй книжці «Перед походом на схід» (ч. 1, стор. 14) пише про цю зустріч таке: «Над'їхали Барановський і Бойдуник... Обидва приймають мене з холодом і байдуже, в почутті своєї важности, неначе бідного свояка». Нарікань на такий брак пошани до нього, «старого бойовика УВО з досвідом і стажем», у споминах Книша багато, хоч кривди йому не рсбили, бо — про що він сам згадує — до лікувального пансіону в Піщанах, де брали тільки хворих членів ОУН, які вийшли з тюрми після багатолітнього лікування, взяли і його, здорового, та ще й із жінксю. Але він нарікає на те, що вожді з ПУН не дали йому відразу високого становища в ПУН, а казали... писати якісь там протоколи. А вже вогнем непростенної образи запекло Книша тоді, коли його вислали на хутір ОУН в Завберсдорфі біля Відня, де недавні «смаркачі» з КЕ ОУН Іван Габрусевич і Олекса Гасин (вони завідували гуртожитком) не виявили до нього такої пошани, яка належалася славному «бойовикові УВО з досвідом і стажем». І коли одного разу І. Габрусевич, побачивши, що З. Книш вживає гуртожиткового телефону на розмови з Я. Барановським, звернув йому увагу — «На всі боки нас слідять, ще ляпнете якусь дурницю і ми всі будемо за те відповідати», то Книш вибухнув: «Ви мене конспірації не вчіть, я на тому письмі більш за вас учений!» (Свою «ученість» у конспірації Книш уже був виявив розкриттям Романові Барановському подробиць нападу біля Бірчі та відомостей про сот. Ю. Головінського!). На Книшеве щастя, як пише він, «Габрусевич за кілька днів від'їхав і вже до Завберсдорфу до мого побуту не вертався» («Перед походом...», ч. 2, стор. 12-13). Але залишився ще Гасин і одного дня казав Книшеві нарізати дров для оргівання гуртожитку, в якому, крім Книша, були «самі жінки і два інваліди». Своє обурення таким дорученням Книш виявив щойно у своїх споминах: «Сам Гасин невелика цяця, чому б йому разом зі мною дров не напилати?» (там же, стор. 13). У примітці Книш подає таке пояснення: «Олекса Гасин загинув у тих частинах УПА, що мали зв'язок з ОУНР». Чи ж були ще якісь інші «частини УПА», зокрема тоді, коли О. Гасин загинув як шеф її штабу? Коли, на думку Книша, були ще якісь «мельниківські» частини, то чому він, як бойовик, не пішов до них?

Великою образою для З. Книша було й те, що Степан Ленкавський і Роман Шухевич, члени перевірконої комісії, перевіряли і його членство в УВО і ОУН. Тому й у своїх споминах «Розбрат» він, уже в 1960 році, згадує «тихим словом» Романа Шухевича: «Весною 1930 року, будучи бойовим референтом Крайової Команди УВО у Львові, я пропонував Шухевичеві пост заступника. Він відмовився, виїхав зі Львова і майже два роки стояв осторонь організаційної діяльності». Як бачимо, Книш навіть не прочитав повідомлення УГВР, УПА і ОУН на українських землях про смерть Романа Шухевича — ген. Т. Чупринки (воно було передруковане в усій українській пресі на еміграції), в якому сказано, що в 1930-1934 роках Роман Шухевич-«Дзвін» був бойовим

референтом КЕ ОУН, отже на вищому пості, ніж був Книш, який хотів зробити його своїм »заступником«.

Злоба і ненависть заслонюють Книшеві навіть незаперечні історичні факти і він їх не бачить. Він ненавидів і всіх провідних членів ОУН, бо не мав від них »належної пошани«, в тому і Ярослава Барановського, що — як пише сам Книш — »тримався здалека від мене, як усі інші«.

Нарешті трапилась Книшеві нагода звузити об'єкт своєї ненависти і жадобу помсти на вужчому колі провідних членів ОУН, а одночасно й самому »виплисти наверх«. Такою нагодою для нього став конфлікт у Проводі ОУН 1940 року.

На початку конфлікту, згідно із свідченням Книша чомусь ніхто не намагався прихилити його до своїх позицій: »Трудно сказати мені тепер, — пише Книш, — яка була б моя постава, якби опозиція Бандери пробувала тоді притягнути мене до себе« (»Перед походом...«, ч. 1, стор. 183). Але, на диво, таких заходів не робили ні однодумці Бандери, ні навіть однодумці Мельника—Барановського. »Можливо, — пише Книш, — що Барановський... уважав мене за такого самого, як усіх інших, що напосілися на нього. Одначе з ними він говорив часто. Якби мені хоч словом сказав тоді хто, про що йде справа, я певний, що не одного з низовиків потягнув би за собою, а щонайменше зачав би організувати спротив диверсійній акції в ОУН уже тоді, а не пізніше, коли вже тяжко було боротися«. Інакше сказавши, З. Книш був готовий заангажуватися »сюди або туди«, у залежності від того, хто перший запросив би його до себе. Але ніхто не запрошував. Чому?

Книшеве минуле, про яке ми коротко згадали, вияснює чому до нього так поставилися »молодики« з КЕ ОУН. А про те, чому подібно поставилась до нього і »стара війна«, вияснює сам Книш у другій частині своїх споминів »Перед походом...«.

На початку 1940 року ПУН доручив йому виїхати до Америки, щоб там вести працю ОУН. Йому треба було дістатися до Риму, де мав одержати всі документи, потрібні на виїзд до Нью-Йорку. Одержавши від Р. Сушка потрібний зв'язок, Книш виїхав з Кракова до Риму. Але кілька місяців пізніше Книш, »старий бойовик УВО з досвідом«, замість прислати Р. Сушкові повідомлення, що він уже в Нью-Йорку, сам зголосився до Р. Сушка... в Кракові. »Входить Сич — моя поява для нього була несподіванкою. Короткими словами інформую його про невдачу поїздки, прошу передати далі, нехай мені скажуть, що робити з собою, чи потрібна ще моя особа, чи маю вільну руку для того, як мені тепер бути. Бачу, що Сич стриманий і зняковілий, виглядає, якби не міг зважитися, що сказати« (»Перед походом...«, ч. 2, стор. 94).

Свою мандрівку через Словаччину й Угорщину до Югославії З. Книш описує у своїх спогадах так драматично й широко, як Гомер пригоди Одиссея, але ясної відповіді на питання, чому він не зробив останнього кроку з Югославії до Риму, де на нього ждала віза на виїзд до Америки,

так і не дає. Натомість постійно нарікає на клятих «бандерівців» — М. Лебедя, І. Равлика та інших, які, мов духи, проходили кордони Словаччини, Угорщини і Югославії, щоб перешкодити Книшеві дістатися до Риму.

Після такого «виконання» Книшем доручення ПУН, згідно з яким він мав дістатися до Риму, взяти готову візу і виїхати до Америки, Р. Сушко-«Сич», як і інші члени ПУН в тому й полк. Мельник, мусіли зревідувати свою оцінку «бойовика УВО з досвідом» і прийти до висновку, що краще його не рухати.

Нарешті, в червні 1940 року, забутий усіма З. Книш вирішив самому втрутитися в конфлікт, щоб таким чином з'явитися знову «на верхах». Провівши багато розмов із своїми давніми товаришами з УВО, які «обурювалися на те, що на нас уваги не звертають, неначе на смітник викинули, навіщо здалося нам молодість свою в підпіллі перебувати і побої поліційні переносити — щоб тепер приглядатися, як усякі зарозумільці і смаркачі, що їм булька під носом грає, нами, старими членами УВО й ОУН, помітують» («Розбрат», стор. 162), — Книш зголосився до Сеника-«Гриба». «Дискусія наша тривала довго», але «так і розійшлися ми з нічим». Під час другої зустрічі Сенік заявив Книшеві, що на війну з «опозицією» запізно, бо «сьогодні ми підписали фінальний комунікат»: полк. Мельник погодився усунути з ПУН трьох членів і залучити до його складу цілий Револуційний Провід ОУН (там же, стор. 191-192). І тоді Книш «вийшов із себе»: «Не можна до того допустити!.. Я розпалився аж кричав, Гриба це зденервувало», і він порадив Книшеві написати в тій справі меморіал до полк. А. Мельника.

З допомогою Сеника, Книш дістався на аудієнцію до полк. Мельника, щоб дати йому свій меморіал. Але й «голова ПУН слухав (Книша) мовчки», скаржитись він. «В часі розмови завважив я, що він зчаста дивиться на годинник на своїй руці й це зробило на мене враження, що йому моє говорення нецікаве». Так З. Книш вернувся від полк. Мельника з нічим, але не здавав своїх «позицій». Ніколи не мавши успіхів у дійсній бойовій праці, тепер він інтригами і демагогією добився того, що полк. Мельник відкликав підписане вже узгодження, а Книш став «головнокомандувачем» для проведення «розбрату». Він відразу забув усі свої жалі до Я. Барановського, Бойдуника і Сеника й став їх пристрасним оборонцем. Із запалом почав організувати сітку організації полк. Мельника, а всю свою злобу й ненависть спрямував на «бандерівців», своїх давніх «противників» із Крайової Екзекутиви ОУН. Свої «успіхи» в розбиванні ОУН він описав у спогадах «Розбрат».

По війні, поселившись у Канаді, З. Книш почав плодити і видавати з допомогою ПУН книжки й книжечки на теми УВО, ОУН, УПА. Вони насичені такою їдкою і ненавистю до революційної ОУН під проводом Степана Бандери та до всіх «бандерівців», такими безсоромними накле-

пами, що йому можуть позаздрити навіть кагебістські «спеціалісти» в демаскуванні ОУН-УПА або найгірші польські шовіністи. Розгляд усіх пасквілів, сплджених Книшем, заповнив би сторінки окремої великої книги; ми подамо тут тільки деякі з них для «ілюстрації».

Ось справа «замордування бандерівцями» Віктора Петрова, з чого насміхається навіть І. Кедрин у своїх спогадах. Коли одного дня (в 1946 році) зник без сліду «діпіст» проф. Віктор-«Домонтович», Зіновій Книш, член повоєнного ПУН, негайно пустив огидну «качку», мовляв, В. Петрова закатувала в підвалах Міттенвальду «бандерівська Служба Безпеки». Які ж підстави мав З. Книш кидати таке важке обвинувачення на «бандерівців»? Оскарження, яке з більшим успіхом можна б пришити, напр., «старому бойовикові» Книшеві, що колись був «Ренсом», а на еміграції став «Богданом Михайлюком». Адже В. Петрів-«Домонтович» співпрацював саме з «бандерівським» видавництвом і ніхто не чув про будь-які його конфлікти з «бандерівцями». Але для демагогічної провокації проти «бандерівців» Книшеві жодного логічного обґрунтування не треба, він розраховував на те (і не помилився), що знайдуться серед нашої еміграції й такі, що підтримають і пустять на вулицю його огидні наклепи. Проте по кількох роках виявилось, що Віктора Петрова-«Домонтовича» ніхто не замордував, він добровільно вернувся до УССР; виконавши якесь доручення на еміграції й одержавши за це відзначення від большевиків — далі друкує свої праці з археології у советських журналах. Після його недавньої смерті, в советській пресі появився і його докладний життєпис, який дорешти розвіяв будь-які сумніви й підтвердив, що тут мова саме про того Віктора Петрова, що був на еміграції, а якого, згідно з твердженням «Михайлюка»-Книша, «замордували» в Міттенвальді «бандерівці»... І що ж на це Книш? Він — «націоналіст», людина з університетською правничою освітою, не спромігся навіть на те, щоб під тиском фактів відкликати своє огидне провокативне оскарження.

У своїх споминах І. Кедрин насміхається також із Книшевого узагальненого обвинувачення, що — мовляв — наслідком «бандерівського братовбивства» загинуло «коло 4,000 мельниківців». А тим часом ціла організація полк. Мельника (після «розбрату») ніколи навіть не мала чотири тисячі членів. На еміграції, напередодні німецько-московської війни, їх було до п'ятсот, а в час найбільшого розвитку ОУНм — до дві тисячі. Отже виходить, що «бандерівці» двічі «замордували» кожного «мельниківця», а по війні ті ж двічі «замордовані» (за виїмком якого тузина) «мельниківці» воскресли й опинилися на еміграції живі й здорові. Між ними і Ярослав Гайвас, про якого в одній із книшівських летючок у діпістських таборах говорилося, що його «замордували бандерівські братовбивники», відрізавши перед тим язик, ніс і вуха та виколотивши йому очі!..

Зіновій Книш зфабрикував і повторював у своїх писаннях і брудну наклепницьку вигадку, що — мовляв — «з рук бандерівських братовбивників» загинув Іван Мицик-«Аскольд», якого ПУН вислав з Кра-

кова до Галичини організувати там сітку організації полк. Мельника, так же само загинули О. Куць та Ігор Шубський, вислані раніше. А тим часом сам провід ОУНм («мельниківців»), зібравши всі факти, нарешті ствердив, що Куць зовсім не загинув, а попав у руки енкаведистів і, заломившись, пішов на їхню службу. А потім, коли організаційним зв'язком до нього прийшли Іван Мицик-«Аскольд» та Ігор Шубський, він видав їх енкаведистам. Але й цей факт не вплинув на сумління фальшивника правди і безсоромного наклепника.

Сьогодні вже немає жодного сумніву і в тому, що Омелян Сенік та інж. Микола Сціборський загинули не «з рук бандерівців», а з рук большевицького агента, якому допоміг Полуведько, співорганізатор убивства полк. Коновальця. Після вбивства полк. С. Коновальця Полуведько був «зник» із Фінляндії, насправді ж — вернувся до СРСР. У липні 1941 року він зголосився до ПУН у Львові, став «реактивований» як член організації полк. Мельника і разом із Сеніком та Сціборським виїхав, через Житомир, до Києва і Харкова. Зорганізувавши у Житомирі вбивство Сеніка і Сціборського, він дістався до Харкова, де був заарештований німцями, як підозрілий в агентурній роботі на службі НКВД. Опинившись у безвихідній ситуації, Полуведько закінчив своє життя у тюрмі самогубством. Нарешті й самі большевики призналися, що Сенік і Сціборський загинули з рук агента НКВД.

Навіть тих кілька фактів вистачає для чесної людини, щоб відкликати свої огидні наклепи на ОУН під проводом Степана Бандери, оті різні зловісні вигадки про «бандерівські братовбивства», що їх стільки наплотив Зіновій Книш-«Михайлюк». Але він й оком дотепер не моргнув і далі дише злобою і ненавистю на «бандерівців».

У своїх споминах «Перед походом на схід» (частина 1), у «Слові від автора» З. Книш пише таке: «Я стояв і стою на становищі, що від лайки противника і власної самохвальби позиції націоналізму не кріпнуть». Таке становище цілком правильне, але біда в тому, що насправді З. Книш ніколи не «стояв» і не хотів «стояти» на такому становищі, хоч його приятелі не раз радили йому змінити своє наставлення до правди.

Всі «писання» З. Книша перенасичені не тільки лайкою, а й брудними інсинуаціями на «бандерівців». Тому наша порада Книшеві така: Нехай його черговим найближчим виданням буде праця, в якій він прилюдно подасть, що його обвинувачення «бандерівців» у «братовбивстві», як стверджують правдиві факти, були зловмисно спрепарованими наклепами, тому він відкликає їх і засуджує, а одночасно перепрошує «бандерівців» за вчинену їм напасть. Бо тільки таке ствердження «В ім'я правди» може врятувати З. Книша від переходу до історії української публіцистики із плямою неперевершеного наклепника. Гідність і сумління «старого бойовика УВО» повинні допомогти йому спромогтися на таку особисту відвагу...

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Зенон КАРПАТЮК

УКРАЇНЦІ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬЩІ

Коли на Ялтинській конференції в лютому 1945 року Рузвельт, Черчіль і Сталін домовилися провести кордон між Польщею і т. зв. Советським Союзом по лінії Керзона, то під Польщею залишилася значна смуга української етнографічної території — Лемківщина, Посаяння, Холмщина і Підляшшя. Ще раніше, 9 вересня 1944 року, «уряди» т. зв. української і білоруської ССР підписали з Польським Комітетом Національного Визволення умову, на підставі якої українці й білоруси мали переселитися з Польщі до ССР, а поляки звідтам — у Польщу.

Люди не хотіли нікуди виїжджати з тієї землі, де народилися, до того ж — у колгоспи. Білоруси таки не поїхали, ніхто їх звідти не виганяв, так вони і живуть досі компактною масою у частині Білостоїчини, що залишилася у кордонах Польщі. Залишилися й українські села північного Підляшшя, яке належало до Білостоцького воевідства, що його почали уважати за білоруське. В'яжеться це з фактом, що таку ж українську землю по другому боці кордону, південне Полісся, «визволителі» приєднали до БССР. Завзяту, натомість, боротьбу поведено за очищення від українців території, яка межувала з УССР, а також частини Лемківщини, яку поляки забрали по упадку Австро-Угорщини.

Скільки тут по війні жило українців — докладно сказати важко, бо різні дослідники подають різні цифри, а різниця в обчисленнях сягає кількесот тисяч. Ось у матеріалах наукової сесії Польської Академії Наук з 1959 року генерал Блюм подавав, що українців жило тоді в Польщі 1,061.920, натомість Генрик Копец у збірнику 2-ої Сесії Наукової Ради для проблем «відзисканих» земель нарахував їх 701.361 на Люблінщині й Ряшівщині, чомусь не згадуючи Краківського воевідства.

На протязі понад двох років — від 15 жовтня 1944-го до кінця 1946-го року — виселявали українців до УССР. Переселявали польські військові відділи, хоч подекуди помагали й советські. Виселявали етапами. Село на світанку оточували військом, людей вантажили на автомашини, звідти — у вагони і під конвоем везли до кордону. На вістку, що прийшли вагони, люди ховались у лісах. Пусті й пограбовані села йшли з димом. Тікали люди з вагонів, то знову УПА нападала на транспорт, перебувала конвоїрів та визволяла невільників. Так вивезено в УССР приблизно, півмільйона людей. Проте сотні тисяч збереглися в лісах до кінця 1946 року, аж вигасла важливість репатріяційної умови.

Цю решту, з невеликими винятками, поляки перевезли у першій полсвині 1947 року на північні й західні землі нової Польщі, забрані від німців. Зайво малювати процес переселювання, його жакливі умови, важкі початки на новому місці, бо це вже давно описали інші. Варто лише згадати причини. Поляки увесь час говорили і говорять, що переселити мусили, бо інакше не зліквідували б УПА. Про наївність такої балачки знають не лише українці, а й самі поляки, що хоч трохи обізнані з цифрами.

За даними згаданої сесії ПАН, у квітні 1947 року УПА на Закерзонні мала всього 2,500 бійців. Замкнено їх у мішок трьох держав: ССРСР, ЧСР і Польщі. На ліквідацію УПА спершу кинено 8 і 9 дивізії піхоти, 36 полк піхоти, бригади й оперативні батальйони Корпусу внутрішньої безпеки. Потім до цього дійшла спеціально організована оперативна група «Вісла», — 12 комбінованих полків, комбінована дивізія Корпусу внутрішньої безпеки, відділи МО (Міліції Обивательської), полк саперів самоходовий полк і літунська ескадра. Яка була сила тих всіх формацій, ніхто не пише, тільки теоретичний підрахунок дає орієнтаційно 87 тисяч регулярного війська, вирядженого технікою і зброєю. Хай би в практиці того війська було й наполовину менше, то все ж відношення сил дає пропорцію 1:20.

За такої пропорції мова про необхідність виселення українців стає абсурдом. Насправді йшло про те, щоб очистити від українців ціле Закерзоння, навіки присвоїти чужу землю, польонізуючи залишених, позбутися клопоту з українцями. Прийшовши до влади, польські комуністи забули співпрацю з українськими комуністами у міжвоєнний період і повторили те, що зробив Сталін з кримськими татарами, тільки в дещо гіршому виданні.

В українських селах Підляшшя й Холмщини поселилися поляки з Галичини, Лемківщина переважно залишилася пустою. Уряд намагався перекинути сюди колоністів з Краківщини і центральної Польщі, давав банкові кредити на будову, але наслідки виявилися мізерними. Колоністи приїжджали, закладали фундаменти, брали гроші й тікали назад. Сотні тисяч гектарів землі перетворено на пустелю. Експорт збіжжя замінився імпортом. Жодного року по війні Польща не мала вдосталь м'яса, а тепер з ним повна катастрофа. Хоч це не означає, що увесь корінь лиха в Лемківщині, але її значення в тому процесі зовсім не мале.

Два роки заселявали поляки понімецькі землі, аж врешті привезли сюди українців. Залишилися їм розбиті, пограбовані та знищені рештки, які звалися колись господарствами, або бараки в економіях на кілька родин. Інструкція про виселення наказувала розміщувати переселенців так, щоб їх кількість в одному селі не перевищувала 10% місцевого населення, отже мета її — швидке винародовлення — абсо-

лютно незаперечна. »На щастя«, траплялися села розбиті такою мірою, що ніхто з поляків не хотів у них поселитися. Завезено туди наших селян і села стали чисто українськими. Скільки це коштувало праці, скільки люди зазнали тут горя і пролили сліз — можна сьогодні тільки уявити.

Як над Бугом, так і над Одрою запала майже на десять років безпросвітня ніч. Дві, три чи п'ять українських родин замовкали, хіба тільки думали по-своєму. Зокрема там, де поруч жили поляки з Галичини чи Волині. Значно легше було жити побіч переселенців із Віленщини.

Жахлива ситуація витворилась у Кракові, де за німців був український центр Закерзоння. Коли наближався фронт, всі українські діячі звідти евакуювалися і залишилися тільки непричетні до політики. На них вилито усю злість поляків, роз'ярених звірствами гітлеризму. В Явожні створено концтабір і пропущено крізь нього всіх українців Кракова. Пройшли вони пекельні тортури, які можуть видумати тільки садисти. Для виловлення всіх українців у греко-католицькій церкві створено «котел». Коли в неділю рано люди заходили в церкву, агенти УБ за дверима їх в'язнили, затикали рота, клали в кутку і чекали на інших. Акція викрилася тоді, коли якась невідома жінка вискочила крізь вікно, залишивши посіпакам немовля. Професор Лев Гец сам оповідав авторові цих рядків що його з дружиною протримали в Явожні понад рік. А коли випустили, запропонували їм співпрацю з УБ і мучили так довго, що вони вирішили утруїтися газом. Неприємного професора сусіди врятували, а його жінка померла.

Проте час робив своє, хвилювання з роками влягалося. В дещо більших українських скупченнях з'явилися церковні парафії. Люди співали в церкві, потім на весіллях та хрестинах, в Банях Мазурських на Білосточчині заспівали на сцені в якесь державне свято. Як помер Сталін, Польщею прокотилася відлига. В ЦК ПОПР (Центральний комітет польської об'єднаної робітничої партії) визріла думка, що треба вивести національні меншості, зокрема українців, з «культурного підпілля», аби розрядити атмосферу і якимось тим життям покерувати. Проекти готувались довгенько. Щойно в лютому 1956 року створено білоруське культурно-освітнє товариство, в червні — українське, потім чесько-словацьке, жидівське, литовське і грецьке. Ще від війни діяло російське, перетворене з давнього »Русского благотворительного общества«, заснованого білоемігрантами.

Так виявилось, що в Польщі є чимало національних меншостей, хоч тільки деякі з них могли похвалитися численністю. За обрахунком МСВ (Міністерства внутрішніх справ), якому підпорядковано діяльність всіх національних товариств, у 1956 році в Польщі було, приблизно, 300 тис. українців, 100 тис. білорусів, 20 тис. росіян і по кілька тисяч інших.

Українці опинилися у всіх воядствах, найбільше довкола Польщі, понад кордонами, отже центр приміщено у столиці. До організації Товариства МСВ покликано в цілому краю усіх знаних активістів-українців, партійних і безпартійних. Вони включились у роботу з ентузіазмом, притягали до неї кого тільки знали. В березні 1956 року влаштовано у Варшаві першу по війні прилюдну Шевченківську академію, а в квітні створився Організаційний комітет (досі він діяв неоформлений) в складі: Степан Макух (лемко) — голова, Микола Щирба (холмщак) — заступник, Микола Сивіцький (волиняк) — секретар. Усі — колишні в'язні, перші два — санаційні (за КПЗУ), останній — новий, із Воркути. Інша група ентузіастів видала до з'їзду перший номер газети «Наше слово». Все робилося по хатах, бо приміщення для Товариства і редакції було щойно в мріях.

В днях 16-18 червня 1956 р. відбувся в Паладі культури, у Варшаві, І-ий з'їзд УСКТ. Це була потрясаюча подія не тільки для українців, а й для польських журналістів, партії та влади. 239 делегатів, скликаних Міністерством внутрішніх справ, говорили відверто про насильство, терор, польський шовінізм, домагалися українських шкіл, книжок, газет, церков, розвитку національної культури, повороту на рідні землі. З'їзд закінчено виборами (формально, бо кандидатів заздалегідь намітило МСВ) керівництва в складі: С. Макух — голова, М. Щирба і Т. Марицук — заступники, Григорій Боярський — секретар.

Після з'їзду, розбудова Товариства пішла швидко. З 1-го липня 1956 року почалося регулярне видання тижневика «Наше слово», яке організували М. Щирба (головний редактор), Адріан Гошовський (заступник, кол. член КПЗУ) і М. Сивіцький (секретар). До кінця 1956 року створено 119 гуртків УСКТ (біля 3 тис. членів). Упродовж двадцятиріччя кількість членів Товариства подвоїлась, на початку 1975 р. воно мало 6 воядських та 14 повітових управлінь та 178 гуртків.

Українське життя відродилось у процесі загальнопольського перевороту, який закінчився критикою діяльності тодішнього керівництва компартії та виборами нового. Старе керівництво було вже настільки скомпромітоване, що роз'ярений народ міг розвалити компартію. До чого б це довело, вказував приклад Угорщини. Тому витягнуто з тюрми й поставлено у провіді партії Гомулку з надією, що «помилки будуть виправлені». Одною з них було виселення українців, тому партія хотіла їх заспокоїти. Так почалося відродження.

Але таких бажань не надовго вистачало і під проводом Гомулки партія почала вертатися на старий шлях. Особливо це виявилось у боротьбі з лемками. 23-го лютого 1958 р. скликано у Вроцлаві з'їзд ветеранів-лемків, що воювали проти німців у червоній армії, польському війську і партизанці ППР (Польської робітничої партії). З'їзд почався за дозволом влади, але коли біля 400 делегатів схвалили домагання про дозвіл на повернення на Лемківщину, розсилаючи копії до

головного командування польської армії у Варшаві і червоної армії в Москві — влада визнала з'їзд нелегальним. Організаторів покарано.

12-го березня 1958 р. польський сейм схвалив закон, що всі землі, залишені без господаря, переходять на власність держави, отже, якби хтось з українців хотів вернутися на свою землю, то мусить власне господарство купити. Звісно, міг продати отримане понімецьке, але тут ніхто землі не купував. Капезетівці з УСКТ і редакції — С. Макух і А. Гошовський — zareagували дуже гостро проти беззаконного законопроекту, але їх протест був «голосом вопіючого в пустині». Все ж, частина переселенців вернулася, з того на Холмщину і Підляшшя біля 14 тисяч, менше на Лемківщину.

За «старої Польщі» Закерзоння було дуже скомунізоване. Саме на Лемківщині засновано на весні 1942 р. першу клітину ППР, тут, у лемківській хаті, переховувався від німців Гомулка. Біля 10 тисяч лемків пішло добровільцями в червону армію в 1944-45 роках. Отже, лемки мали повне моральне право домагатися справедливості від комуністичної Польщі, за яку воювали. Вийшло інакше. Місцева адміністративна влада повела завзяту боротьбу з гуртками УСКТ, а римо-католицький клер — з українською церквою. В 1971 р. повітові управління УСКТ в Горлицях і Сяноку та 9 гуртків УСКТ вислали меморандум до VI з'їзду ПОПР з переліком фактів національної дискримінації, як ось ліквідація усіх 14 пунктів навчання української мови, усіх 12 гуртків художньої самодіяльності, ліквідація біля 300 церков, заборона фестивалів української пісні на території Лемківщини тощо. Крім того розіслано скарги до різних державних достойників, навіть до консульства СРСР у Варшаві. Наслідки були поважні; усі управління завішено в діяльності, організаторів викинено з партії, виключено з УСКТ. Вони відкликались до З'їзду УСКТ. На З'їзді відбулася бурхлива дискусія, у якій делегатів перемогли ЦК ПОРП і МСВ — постанову президії ГУ УСКТ про виключення «ворохобників» затверджено: головного провідника, Михайла Донського, звільнено з посади директора. Він кілька років не міг дістати навіть фізичної праці, врешті йому запропоновано взагалі виїхати з Польщі. Завзятий лемко виїхав до США, а за ним полетіло повідомлення, що він комуністичний шпигун. Так він і сидить біля Сиракуз на пайку безробітного. Інші залишилися у Польщі під наглядом безпеки.

В обличчі фактів заломилася віра старих комуністів у слушність ідеї, за яку вони все життя боролися. Ось дослівне речення одного капезетівця: «Сидів я в тюрмі за комунізм, але чи за *такий* комунізм я сидів?»

Не легкі умови культурно-освітньої праці українців на всій території Польщі. До I-го з'їзду УСКТ і після нього центральна влада забезпечила розпорядженнями розвиток освіти і культурного життя українців, але теренова влада такі розпорядження саботувала й саботує, ховаючись за «об'єктивні причини». Центральна влада сприймає це бай-

дуже, делікатно сказавши. Подвійна політика найкраще позначилася в шкільництві.

4-го грудня 1956 р. Міністерство освіти дало наказ відкрити пункти навчання української мови в школах, де батьки зголосять хоч семеро дітей. Не було вчителів, підручників, не було й досвіду — як вчити, коли діти будуть із різних клас. Проте навчання рушило; до праці стали «суспільні вчителі», що зроду не вчили, а знали мову з практики. Подекуди найшлися й кваліфіковані. Влітку суспільники привчалися на курсах. У Бартошицях на Ольштинщині відкрито український педагогічний ліцей, у Щеціні — учительську студію для кандидатів із середньою освітою, у Варшавському університеті з 1953 року є Катедра української філології. Трохи студентів із Польщі вчилися в Київському університеті, ще й тепер кожного літа група вчителів виїжджає до Києва для вдосконалення української мови. Таким чином за 20 літ у Польщі підготовано понад 300 кваліфікованих українських учителів, кількох докторів філології та економії. Катедра україністики випустила понад 60 магістрів, з яких частина працює учителями, дехто в редакції, а решта діє в УСКТ. Ягйлонський університет у Кракові відкрив лекторат української мови. Видано всі підручники до навчання української мови й літератури — до 1974 року 18 книжок. Збудовано таким чином базу для розвитку українського шкільництва.

Але воно занепадає, замість розвиватися. В zenіті розвитку було тоді, коли база щойно починала творитися, — у 1958-59 шкільному році, коли існувало 6 початкових шкіл з українською мовою навчання, один педагогічний та три загальноосвітні ліцеї, а в 152 школах викладалася українська мова як предмет; тоді всіх учнів було понад три тисячі, себто — один відсоток населення. Другий відсоток у зголошених пунктах не міг учитися, бо бракувало вчителів. Але далі з кожним роком пішло все на спад. В 1976-77 році залишилися одна українська початкова школа, два ліцеї та, приблизно 30 пунктів. Кількість дітей у «Нашому слові» стидливо промовчують, але напевно це вже тільки сотні.

В катастрофічному «доробку» діють причини об'єктивні і суб'єктивні. Період заляканості минув, натомість обізвалося право асиміляції, незвичайно сильне в тих умовах. Нема літератури, яка підтримувала б національний дух, нема преси, виховних організацій, навіть української церкви. Низька свідомість батьків. Нестало більшості активістів, які не то що з посвятою, а й з фанатизмом працювали для майбутнього, як ось старенький учитель Михайло Кутинський, що ходив із паличкою по селах від хати до хати і збирав дітей на рідну мову. Одні фанатики вимерли, інших викинено за надмірну активність. У час перебудови шкільництва ліквідовано малі школи, педагогічні ліцеї, учительські студії. Тепер можна вчителювати лише з вищою освітою, на

Варшавську ж україністику приймають тільки десять кандидатів річно. Другий десяток у 1976 році відкинено через брак місця.

Але не тільки це спричинилося до занепаду розвитку української культури і шкільництва в Польщі. Основним гальмом стала ненависть шкільної ж таки адміністрації. В час переселення українців до УРСР, у Польщу їхали на їх місце поляки з Галичини й Волині, потім доля звела одних і других на «землях одзисканих» чи й на Закерзонні, куди українці частково вернулися. З польськими переселенцями приїхали й польські вчителі, і то багато, бо в усіх селах західньоукраїнських земель були польські школи. З течією років зростав їхній стаж, учителі ставали директорами, інспекторами, візитаторами, кураторами, — господарями шкільництва. Зустрівши й тут українців, робили все, щоб «нащадки бандерівців» якнайшвидше асимілювалися. Розпорядження міністерства можна було обійти сотнями доріг.

Цифри показували, що й те мізерне українське (зване так умовно) шкільництво поляки викінчують. Ще працюють ліцеї в Лігниці й Ґурові Ілавецькому, та навряд чи довго втримаються. Вже було кілька спроб поєднати в Лігниці український ліцей із польським, що було б початком його кінця. Багато зусиль вклали українці у створення і розбудову того ліцею, отже й завзято його захищають. Та сили надто нерівні.

Три українські школи, які ще в Польщі тримаються, відіграють значно більшу роль ніж польські школи того типу. Крім навчання української мови та загального виховання вони прищеплюють дітям національний дух, запізнають їх із рідними традиціями й культурою, формують відчуття потреби нести ті багатства в народ, творити нові цінності. Діти з Білого Бору і ліцеянти з Лігниці й Ґурова виступають по містах і селах з музикою танцем, пісню. Гуртожиток, зміст лекцій, концертні виїзди та віддана праця учителів викрешують іскру, яка з випускниками розходить по всій країні. Це дає насагу до вчительської праці, що інколи набирає прикмет подвигу, стає метою життя.

Знаменним прикладом є постать Михайла Дуди. В Лігницькому ліцею він організував досконалий хор і музичний гурток, та по кількох роках праці повністю осліп. Така трагедія може заломати найміцнішу людину, бож — здавалося — рятунку нема. Але вражені горем учні його нашли: вони попросили М. Дуду далі провадити з ними хоріві заняття, немов би нічого не сталося. Мало хто вірив у таку можливість, проте учні всіх переконали: вони заопікувались учителем, як дитиною, приводили й відводили його, садовили, де треба, підказували й слухали дуже уважно. І коли на фестивалі учениця вивела за руку на сцену диригента в чорних окулярах і повернула обличчям до хору — з тисячної публіки не сягнув по хустину лише той, хто не знав таємниці окулярів. За пару хвилин її знали всі. Так М. Дуді врятовано мету життя, він працює досі.

Завдяки таким учням, студентам, інтелігенції, УСКТ веде культурну працю. Як розгорнулася вона у п'ятдесяті роки, так рівномірно й пливе, щораз підсилювана мсłodшими кадрами. Починали з нічого: були люди не було інструкторів. Для їх вишколу організували курси, де викладали свої фахівці та такі гості, як професор Олександр Мінківський, директор Київської капели бандуристів. За перших п'ять років вишколено понад 120 осіб. В 1961 році УСКТ мало 62 художні гуртки, в тому 27 хорів, 21 драматичних, 9 балетних і 5 музичних, в яких було 1,200 учасників. По десятиох роках кількість гуртків не змінилася, зросли тільки учасники до 1,500. В 1970-71 рр. музично-вокальні гуртки дали 185 концертів для 50 тисяч слухачів, а драматичні — 55 вистав для 14 тисяч глядачів. Це не означає, що десять літ була стагнація, навпаки — гуртки творилися, розпадалися, відроджувалися, завмирили в одному місці, виринали в іншому. З таких, що співали ціле двадцятиріччя і співають досі, є лише хори у Варшаві й Гданську, які тепер об'єднуються на важливіші концерти в один хор під керівництвом Ярослава Полянського випускника Вищої музичної школи у Варшаві.

Феноменальним твором цього лемка є «Журавлі» — чоловічий хор, який годі найти деінде. І в Польщі нема його адреси, бо 65 хористів живуть і працюють по містах і селах цілого краю. На листовний клич вони беруть відпустки з роботи, злітаються у якесь місто, дім культури чи табір, біля тижня вивчають репертуар, дають у різних місцях два-три концерти і вертаються додому. Звичайно, все коштує, — проїзди, харчі, приміщення. Годі вимагати, щоб за низьких заробітків співаки докладали до свого часу ще й власні гроші. Прибуток з концертів коштів не покриває. Колись різницю платило міністерство, тепер не хоче. А бувають концерти й без прибутків, як ось виступ у червні 1975 року на фестивалі української пісні в Свиднику (Чехо-Словаччина) де кошти становили 70 тисяч злотих — приблизно, дворічний заробіток одної людини. Тож поклик до злету диктує не потреба, а рішення дилеми: звідки взяти гроші?

В шістдесяті роки появилися на сцені УСКТ молодіжні естрадні групи. Маленькі, вигідні до транспорту, вони притягали модним і легким репертуаром, черпаним із Заходу і Сходу жевріли два-три роки й зникали, у міжчасі виринали інші. Так в 1963 році в північно-західньому кутку Польщі, Банях Мазурських, записла на пару літ «Зірка». Тепер на її місці виросла «Смерічка». В Щеціні з'явилися «Чумаки», в Перемишлі «Бескиди» й «Синя ленточка», в горах «Ослав'яни» і «Лемковина», у Вроцлаві «Трембіта». Етнографічні гуртки грають на мандолінах. Важче з бандурою. Завдяки здібностям самоука Петра Лахтюка грали бандуристи у Тшебятіві, Щеціні й Варшаві, аж замовкли, бо забракло інструкторів. Але й тут є надія: кандидатка на інструктора кінчає консерваторію у Києві. Мають українці також опер-

них співаків, що допомагають аматорському рухові. Це солісти польських сцен — Б. Ладиш, Вол. Денисенко, Маруся Щуцька, Ольга Табачник, М. Кравчук, Ая Мацігановська.

Поштовхом у розвитку аматорського руху стали музично-вокальні фестивалі УСКТ. Досі відбулося їх п'ять: в Сяноку 1967-го, в Кнетшині 1968-го, в Кошаліні 1969-го, у Варшаві 1971-го і 1973-го років. На фестиваль дістаються лиш найкращі переможці в повітових і воєвідських елімінаціях, які мають за собою певну кількість концертів. Це змушує їх до неупинного вдосконалювання і в окремих випадках підтягає аматорів до професійного рівня. Фестиваль стає багатолюдним святом української культури. Останній фестиваль у Варшаві з участю 420 виконавців відбувався два дні в Літньому театрі (Лазенки) та в Народній Фільгармонії, притягаючи багато польської публіки. Фестиваль заплановано в Перемишлі, але там «з об'єктивних причин» в останній хвилині відмовлено приміщення.

Важливу роль у праці УСКТ відіграють світлиці. Їх тільки 14, діють вони в містах, села користуються громадськими приміщеннями або хатами членів. У світлиці відбуваються збори, доповіді, зустрічі з письменниками й науковцями, тут виступають і польські історики, перекладачі, літературознавці й мовознавці. Такі зустрічі відбуваються у Кракові, Варшаві, Катовицях, Ольштині, Гданську. Перше місце займає світлиця в Щеціні, де від 1957 року відбулося понад 700 зустрічей, званих літературними п'ятницями. Люди так привикли до таких зустрічей, що коли якийсь гість з-за кордону прибуває несподівано, то світлиця заповнюється на телефонічні повідомлення. Тут влаштовуються популярно-наукові сесії, молодіжні забави, виставки українського мистецтва або праць своїх художників.

Додаймо для повного образу, що радіостанції в Ольштині, Кошаліні, Ряшеві та Любліні віддають щотижня (в Щеціні раз у місяць) 15-20 хвилин діячам УСКТ на радіопередавання українською мовою, а центральна радіостанція передає на увесь край українські пісні й музику. В Різдвані свята звідти чути колядки й щедрівки, награні з хору «Дума» у Варшаві. В шістдесяті роки по гуртках роз'їжджало рухоме кіно УСКТ з українськими й кращими польськими фільмами, аж поки авто, куплене за власні гроші, не пішло на злом, проїхавши 175 тисяч кілометрів. Нового нема за що купити.

Наприкінці п'ятдесятих років актив національних товариств почав суспільно-господарську діяльність, щоб дати своїм людям заробіток, створити економічну базу для культурної праці та хоч трохи унезалежитись від партійно-державної ласки у вигляді дотацій. Така діяльність почала дуже швидко набирати розмаху. Особливо добрі успіхи мала білоруська кооператива «Бетеска», що діяла в компактному середовищі, була хіба першою, отже й найдовше працювала. Російську швидко зліквідовано за зловживання. Досконало розвивалась україн-

ська кооператива «Ферротекс», організована при ГУ УСКТ. Створено кілька філій «Ферротексу». В Кліщелях на Підляшші вироблялися з місцевої вовни чудові килими гуцульського взору, розхоплювані в експорті, в Перемишлі була фабрика дикти та інших виробів з дерева, ще там щось вироблялось на Шлеску і в Лодзі. Були вже мільйонові обороти, добрі заробітки в економічно-відсталих районах, широкі пляни охоплення кооперативною більшістю українських поселенців, що мало б своє значення і в економічному розвитку Польщі.

Але поляки налякалися, що може повторитися галицька історія між-воєнного періоду, коли то українці розбудували кооперативну потугу й кинули зароблені мільйони на розвиток своєї культури. Сам голова ради міністрів підписав розпорядження, яким заборонено суспільним організаціям вести господарську діяльність. Мовляв, у їхньому ж інтересі, бо культурні діячі почали більше займатися фабричками ніж культурою. На культуру дістануть фонди з державного бюджету. Після того УСКТ кілька разів підряд вставляло в бюджетний план суму на закуп авта, аж дало спокій, бо її завжди скреслювано ніби через брак грошей. Організація що охоплює увесь край, не має досі жодного авта, не має навіть редакція газети.

Економічний затиск українців має ще одну мету: вимушення абсолютного послуху. Кілька керівників та інструкторів УСКТ працюють у штаті, оплачуваному з державного бюджету, отже й мусять робити те, що їм накажуть. Якщо ні — знайдуться інші. В цій «демократії» незалежність заборонена.

Українці в Польщі мають чималу групу інтелігенції, більшість якої виросла вже тут після війни. Ось що пише про це сучасний голова ГП УСКТ, Микола Королько:

»При Головному правлінні існує гурток творчої інтелігенції, яку очолює заступник голови ГП УСКТ, редактор «Українського календаря» та член редакційної ради «Нашої культури» — А. Середницький. Члени цього колективу активно включаються до праці УСКТ і вносять свій вклад до скарбниці як української, так і польської науки і культури. До гуртка входить понад 50 чоловік, між ними поети, прозаїки, публіцисти, історики, перекладачі, композитори, фолкльористи, художники, графіки і журналісти. Згадаймо хоч би такі імена, як Г. Боярський, М. Вербовий, І. Зінич, Р. Галан; літератори: А. Верба, Д. Галицький, О. Петик, Ю. Криlach, С. Демчук, І. Шелюк, Я. Джурина, І. Бойчук, М. Тарасенко, С. Самохваленко, Я. Гудемчук, О. Лапський, І. Златокудр, І. Рейт, Г. Майстренко, П. Щипавка, композитор Я. Полянський, різьбар Г. Пецух; художники: В. Васьківський (лауреат державної нагороди II ступеня в 1951 р.), Тирс Венгринович, М. Смерек, В. Паньків, М. Саванюк, Р. Цимбрила, І. Кузик, А. Ментух; фолкльористи: І. Ігнатюк, М. Лесів; літературознавці: С. Козак, Я. Грицьков'ян,

А. Верба, М. Сивіцький, В. Назарук, І. Гулявий; мовознавці: М. Лесів, М. Балій і М. Голинська; історик С. Заброварний, дослідники революційного руху М. Щирба і М. Королько та популяризатор історії М. Трухан, археолог А. Цинкаловський. У процесі відбудови Варшави заслужився архітектор Б. Бобецький, а в реставрації пам'яток архітектури Гданського й Ольштинського воєвідств художник Р. Цимбрина...» («Український календар», 1976).

Оця інтелігенція тільки частково репрезентує український актив Польщі, однак в її доробку є значні досягнення. Між іншим, вона втримує робочий контакт з польськими літераторами й науковцями, особливо з істориками, що приносить добрі наслідки. Тому в Польщі з'являються цікаві дослідження з української літератури, давньої та найновішої історії українського народу, оперті на аналізі документів, уперше витягнених з архівів. Шкода, що до наших рук ті публікації доходять лише принагідно завдяки приватним контактам, а тільки деякі з них можна знайти в найбільших книгозбірнях США, як ось Конгресова бібліотека в Вашингтоні, Університетська бібліотека в Принстоні та Публічна в Нью-Йорку.

Видавнича ділянка виглядає досить мізерно. Робиться далі те, що започатковано у п'ятдесяті роки, двадцятиріччя не принесло майже ніякого поступу. З того часу виходять:

Тижневик «Наше слово» з постійною сторінкою «Лемківське слово», редагованою переважно лемківським діалектом. Тижневик редагував М. Щирба, тепер — Г. Боярський. Газета в основному обмежується хронікою українського життя в Польщі. Відчувається в ній брак доброго організатора і гострого журналістичного пера. Відсутня аналіза власних пекучих проблем. Редагується доброю літературною мовою, краща від інших українських газет підсоветського табору.

Місячний літературно-науковий додаток «Наша культура» за редакцією Мирослава Вербоного. Приносить цінні розвідки з історії, літератури й культури України, спомини діячів театру, сучасну місцеву поезію і прозу, рецензії українознавчих видань, хроніку літературного життя у підсоветському таборі.

Місячний додаток «Світанок» для дітей молодшого і середнього віку. Редагований в загально-виховному дусі з елементами національних аспектів.

«Український календар» за багатолітньої редакції Антона Середницького. Це літературно-науковий щорічник, цікавий збірник української, на який усе частіше посилаються українські і польські науковці. Пошукуваний зокрема в Україні. Останньо можна його часом набути в українській книгарні «Арка» в Нью-Йорку.

На цьому вичерпується список періодичних видань. З неперіодичних видано ще в 1964 році літературну антологію «Гомін», а в 1974 р. одно-

аркушеві збірки поезій Є. Самохваленка, Я. Гуденчука та І. Златокудра. В 1976 році вийшла інформативна брошура А. Середницького (польською мовою) «Українське суспільно-культурне товариство».

Однаке навіть той мізерний доробок виявляється для Москви небезпечним. Емігранти з Польщі розповідають, що українські видання проходять там потрібну цензуру: працівників ГП УСКТ, які «бояться вихилитися», Міністерства внутрішніх справ і щойно тоді уряду контролю преси. Годі сподіватися, щоб після такої чистки щось там «підозрілого» залишилося. Проте, не зважаючи на довгі заходи, «Межкнига» в Москві не залучила тих видань у свій каталог і офіційно в СРСР їх замовити не можна, хоч пошта доручає, а читання переслідується рідко (трапляються поодинокі випадки). Видання ідуть в Україну, Росію та в Сибір лише тим щасливцям, для яких сплатять їх знайомі з Польщі.

Хоч українське національне життя в Польщі не б'є приспіненим ритмом, але віддзеркалене у газеті, у сконденсованому вигляді, все ж показує, що навіть не цілих 6 тисяч членів УСКТ можуть в Польщі боротися за збереження свого національного обличчя набагато краще, ніж мільйони українців в Україні. Саме тому ці видання небезпечні. Однаке й припинити їх появу також небезпечно, бо в Польщі піднявся б крик про національну дискримінацію.

Тому й журяться деякі ревні «землячки». Пише про це захлавний журнал з України:

«В січні 1974 р. Маланчук зустрівся з Генеральним консулом ПНР в Києві Томашевським і вимагав посилити цензуру над видавничою діяльністю українців у Польщі» («Український вісник», випуск 7-8, 1975, стор. 122).

Українське життя у сучасній Польщі, поставлене раз на рейки в 1956 році, котиться силою інерції уперед і спинити його неможливо. Замикаються українські школи і пункти навчання рідної мови, проте на уєскатівських сценах виступає все більше молоді, ба — дітей, які, співаючи «Як умру, то поховайте...» самі часом дивляться здивовані, чому то вусаті дядьки в цілій залі підіймаються з крісел.

«Як видно, — кажуть поляки, — то вам вистачить духу ще на двадцять років».

Безперечно.

Пригадується, що такі слова доводилося вже чути якраз двадцять років тому на концерті першого з'їзду УСКТ.

Володимир ЖИЛА

МИКИТА МАНДРИКА ТА ЙОГО «ЗАВЕРШЕННЯ ЛІТА»

(До 90-річчя з дня народження)

В історії українського письменства в Канаді яскраво виділяється постать М. І. Мандрики. Він ніби завершує собою окремий період розвитку українського письменства в цій країні. В ньому одночасно маємо історика, літературознавця й поета.

Народився Мандрика 28 вересня 1886 р. в Києві. 1917-го року став членом Української Центральної Ради, а згодом членом делегації від України до Всеросійських державних зборів, що мали «вирішити про долю народів колишньої Росії». Наприкінці 1918 р. Мандрика виїхав з дипломатичним дорученням українського уряду на Далекий Схід, де залишився до 1920 року. Вертаючись із Далекого Сходу, він опинився у вільній Грузії, де виконував обов'язки заступника українського консула в Батумі. Коли Грузію зайняли московські війська, Мандрика переїхав до Константинополя, де виконував обов'язки радника українського посольства.

Нарешті, після ліквідації українського посольства в Константинополі, він предістався до Болгарії і продовжував тут свої університетські студії, вивчаючи балканські країни й Близький Схід. 1925-го року склав остаточні іспити в Українському Вільному Університеті, отримавши ступінь доктора прав, а два роки пізніше габілітувався на доцента міжнародного права. У той час працював також в Українському Соціологічному Інституті, як член його дирекції, науковий секретар і викладач міжнародного права й дипломатичної історії.

З доручення Соціологічного Інституту, в 1928 році він виїхав до Сполучених Держав Америки, а потім до Канади. Тут розпочинається новий період у його творчому житті. Мандрика поселився у Вінніпезі й багато років працював як член дирекції та діючий президент Осередку Української Культури й Освіти. Брав активну участь у створенні Комітету Українців Канади, став членом президії цього центрального представництва і був ним аж до свого 85-річчя. Багато зусилля вклав також у працю Української Вільної Академії Наук, ставши її членом, згодом віцепрезидентом, а з 1970 року — президентом.

Глибоко розумівши хід історичних подій першої половини ХХ стол. і гірко переживаючи нещастя, які випали на долю українського народу, Мандрика робить спробу висловити свої погляди й думки про ці події

в ряді наукових праць: *»Національні меншості в міжнародному праві«* (1925), *»Міжнародне право і політична сваволя«* (1926), *»Історія конститульського права й інститутів«* (1927), *»Суспільні антагонізми і їх вплив на історичний процес«* (1927), *»Теорія економічної демократії«* (1934) та інших.

Вірші Мандрика почав писати ще в Україні. Перша його друкowana збірка *»Пісні про Анемону«* вийшла 1918 року в Києві. Вона, не зважаючи на те, що охоплює твори молодого поета, стає відчутним кроком у пошуках нових форм у мистецтві. Друга збірка його поезій (якщо не рахувати книжки, яка загинула у вирі революції) *»Мій сад«* (1941) вийшла у Вінніпезі 23 роки після появи першої збірки. Така довга перерва не є чимось випадковим для Мандрика, що перейшов до наукової праці. Не знайшовши в ній задоволення, наполегливо шукає свого шляху в поезії. Мистецько-образна творчість, на відміну від наукової літератури, здається ближчою його душі, схильній до ліризму, емоційности й патетичности мови. Нічого тут доводити, адже всі досі видані його збірки поезій повністю підтверджують, що він знайшов своє призначення в поезії. Не мале значення у його творчості має і смерть дружини Ганни в 1957 році. Оця гірка подія спричинила дальший сильний вибух його почуттів, переживань і думок, що їх він почав відтворювати у ліричних творах. Із того часу раз-у-раз появляються збірки його поезій: *»Золота осінь«* (1958), *»Радість«* (1959), *»Симфонія віків«* (1961), *»Сонцецвіт«* (1965), *»Вино життя«* (1970) і *»Завершення літа«* (1975). Крім того, виходять окремими виданнями поеми: *»Мазепа«*, *»Канада«*, *»Україна«*, *»Мандрівник«*, *»Вік Петлюри«*, *»Блаженні чисті серцем«*, *»Збараж«* (друкується) тощо. Поема *»Канада«* удостоїлася англійського перекладу Ватсона Кіркконнела й тепер готується до друку паралельно двома мовами — українською і англійською.

Значним досягненням Мандрика, на нашу думку, є збірка *»Завершення літа«*, написана в 1970-1974 роках. Ця збірка певною мірою підсумовує його дотеперішні здобутки, дає творче переосмислення культурних цінностей минулого, виробляє нові мистецькі поняття силами літературного поповнення та розкриває призабуті філософсько-естетичні поняття краси й вагу життя з погляду вічності.

Збірка складається із вісьмох частин: *»Lapis philosophorum«*, *»Музичні ночі«*, *»Пісня пісень«*, *»Царство природи«*, *»Pro patria«*, *»Его ірсо«*, *»In memotiam«* і *»Щоденність«*. Про значення цього нового видання красномовно свідчить не тільки його обсяг, а й глибина окремих віршів, їхні сюжетно-розповідні елементи, властиві Мандриці емоційність і ліризм.

Його *»Слова поезії«* точні й вагомі, бо —

Вони душі поетової твір,
Коли душа ридає, чи співає.

Вони родяться у його душі, коли поет замислюється і коли зростає коло його інтересів, а талант намагається поєднати в собі нерозривні почуття і слова що виливаються на папір:

І пісня родиться на світ нова,
А композитор — душа поета.

На білім полі залишають слід,
Кладуть на ньому символами звуки,
Щоб чули ті слова із роду в рід
Й правнуки, не тільки-но онуки.

Самі слова не впадуть на папір,
Коли вони не є поета твір.

(Стор. 17)

Певна річ, естетичний ідеал об'єднаний тут із його думкою і почуттям та втілений у його розумінні мистецтва в часі.

Природа для Мандрики — це не щось відірване від людського життя. Вона для нього окрема естетична категорія, що поряд з категоріями прекрасного є мірою досконалості окремих явищ і навіть життя в цілому. Переконливо звучать його слова про «Безсмертя», якими висловлені складні явища життя, хоч тут мова тільки про дерева й квіти:

Покірливо, без сліз і голосіння
Схиляються вони до ніг, падають.
А на весні, з їх спілого насіння,
Прийдуть їх діти й пишно розцвітуть.

Їм не дано ні сліз, ні дару мови:
Вмираючи не просять, не кленуть...

Коли віднести ці явища до людини, то образна система твору відразу набирає філософського значення:

То ми ламаємо життя основи,
Шукаючи дарма в безсмертя путь.

(Стор. 17)

Читач мимохить відчуває пізнавальну й виховну роль цього вірша та його значення для людини. Таким чином, поет не втрачає реального зв'язку з життям, не приховує суті безсмертя, а пояснює його засобами свого світобачення з допомогою єдності думки й почуття.

Поет вміє твердо стояти «проти бур», бо цього навчила його природа, яку він постійно вивчає, шукаючи в ній потрібної розв'язки для життєвих питань. Сосни під вікном для нього «кохані й вірні діти», вони шелочуть:

»Не лякайся громів,
Громи пройдуть, минуть — ми переможемо.
Ти можеш й сам перемогти — ми ні,
Без тебе жити ми не зможемо.

(Стор. 20)

Картина природи пов'язана в цих рядках із душевним поетовим настроєм. Паралельне зображення явищ із різних сфер життя закінчується тут запереченням, бо поет виступає за розмаїття, за життєву повноту, як прояв творчої індивідуальності.

Окремо виділяється у філософському циклі вірш »Марнот машина«. Він позначений глибиною роздумів про творчий шлях людини та щедро сповнений розмовними інтонаціями:

Радію я, що день марнот за мною,
Як вже лежать снопи подій пожатих —
І я стою — герой на полі бою
З мечем в руці над лавами потятих.

Чого ж радіти? .. Кожний день відбутий —
Видатком є із днів моїх комори,
Червінець ще один золотокутий
Упав у Вічності бездонне море.

Бідніють скарби днів. Деся недалеко
Той час — комора спорожніє днями,
Годинник Вічності проб'є здалека
І впаде в безвість мій день останній.

Тому спини ... не дні — марнот машину,
І кожний день зроби не днем, а днями.
Звільни від пут божественність людини,
Вітай в світах крилатими думками.
(Стор. 29)

Використання розгалуженої системи образів-символів робить вірш свіжим. Черствість, естетична глухість і байдужість до людського життя відходять на задній план. Поет чітко стоїть за »божественність людини«, що безкомпромісово бореться за піднесення думки, за життєрадісність і за красу. По-новому змальовані дії звільненої людини, що спроможна протистояти »машині марнот«.

Такі ж подібні й ваговиті репліки автора про людські, так би мовити, внутрішні неполадності зустрічаємо в іншому вірші »Марнота марнот«. У п'ятій і шостій строфах цього вірша перед читачем розгортається життєва драма самого поета. Тут переплітаються радісне й тривожне, що служать філософським підтекстом для твору, щоб зберегти його немеркнучу важливість у часі.

Автор любить переплітати свої твори цікавими автобіографічними ремінісценціями, які служать йому для поглиблення світогляду і збагачення мистецько-естетичних засобів вірша:

Своїм каналом я проплив у світ,
У океани і моря на волю.

Ти і не знав, що на півсотні літ
Ти вирішив мою щасливу долю.
(Стор. 52)

Автор має тут на думці свій переїзд через Суєзький канал, що стався 50 років тому (1923 р.), коли він прибув до цієї важливої морської магістралі й звідси щасливо виїхав у далекий світ.

Гарне враження справляє розділ «Пісня пісень». У ньому багато добрих віршів, які не порушують суспільних питань, бо в їх основу лягли ускладнені символічні образи, що їх часом важко розшифрувати. Але вони зовсім не заважають читачеві, що більше, він читає їх із захопленням, бо з них б'є чар хмільної життєрадості. В цій частині збірки кожна строфа ховає в собі щось інтимне, якусь повноту щастя людини, зв'язану з відчуттям природи:

Розцвіте ще барвінок весною,
Що садили ми вдвох восени...
Чи зустрине мене він з тобою
Синім цвітом кохання й весни?
(Стор. 75)

Або:

Коли ж сховалось сонце в океані
По другий бік горбатої Землі,
З'явилась в серці ти, як на екрані,
В чарівнім храмі, що згасав у млі.
(Стор. 85)

В цьому вірші Мандрика втілює свої враження в образ космічного масштабу, де всесвіт, почавши від землі й кінчивши сонцем, сповнений окремою красою й таким чином стає значним образно-порівняльним засобом. У вірші видно також прагнення поета звеличати об'єкт відтворення та опоетизувати його.

На окреме відзначення заслуговує вірш «Ганні» — поетовій дружині, доля якого назавжди й міцно зв'язала з нею:

Тебе нема...
 давно нема.
Скував мороз землі сирої рами;
Співає реквієм стара зима
І замітає і твій слід снігами.
(Стор. 88)

Відчуття втрати дорогої дружини переплелось у вірші з образом зими в природі, стало істотним для прагнення поета розкрити своє найбільше серце для нових почуттів, що навечно ввійшли в його життя.

Щоб зрозуміти заголовок цієї збірки та її зміст треба обов'язково, хоч би кількома реченнями, обговорити одноіменний вірш «Завершення літа». Цей вірш не загадково-таємничий, у ньому відчутне суб'єктивне поетове «я». Воно тут відлунує мозаїкою почуттів, поєднується з природою й мимохіть вабить нас силою своєї ніжності:

То було вже завершення літа,
Коли сонце розкрилось крильми
І вода, до розкоші загріта,
Припала до пляжів грудьми.

.
А вже завтра замкне літо книгу
На холодні осінні замки,
Ключ сховає в сніги і під криги
До весни — аж повернуть чайки.

(Стор. 67-68)

Домінує тут простота й безпосередність передачі почуттів. Не можна заперечити, що не позначились тут, певним чином, поетові життєві успіхи й невдачі. Але вони передані досить просто й без зайвого змалювання контрастних картин чи деталей. Зате часто властиві цьому віршеві несподівані переходи чи навіть незавжди гармонійні зіставлення. Немає тут гнітючих чи важких образів, що викликали б у читача страх перед життям або зневіру в світле й краще завтра. Навпаки, поет дає нам можливість заглянути у глибокі тайники життя,

Щісб життям відродитися знову
Для нових усерадінних днів.

(Стор. 63)

І, таким чином, побачити кращий світ та витворити настрій для сприйняття величних життєвих подій. Це нам дуже нагадує поетів-романтиків, що подібно намагались розказати про кращий світ, може навіть такий, якого не можна було зобразити в літературі.

Для повноти образу хочемо приглянутися до останнього вірша очима вдумливого читача, який намагається прочитати навіть недописане поміж окремими рядками. І так, оскільки заголовок цього вірша — став заголовком для всієї збірки, то мимоволі відчувається, що поет мав щось на думці; мабуть, він розглядав цю збірку як окремий плід свого дозрілого творчого духу, бо такі плоди приносить кожне завершене літо. Адже збірку написав поет, якому сповнилося 90 років життя, і він далі наполегливо творить, що вказує на те, що вона є тільки завершенням певного періоду в його житті; як така, не зеніт його творчості життя, а лише важливий крок на шляху мистецького розвитку.

Майже шістдесят років минає, як у Києві появилася перша збірка поезій Мандрики. Оці шість десятиріч, сповнені невтомною творчою працею, з якої вирости твори поета, що становлять для нас не тільки естетичний, а й історичний інтерес, бо вони несуть у собі грані правдивого відтворення подій кількох поколінь, як також глибокі переживання душі й серця поета.

Мандрика — свідок великих подій відродження Української держави та справжній співучасник формування нової української душі. Його постійна відданість справі української державности й намагання макси-

мально заглибитися у її історію, визначили появу його численних творів, що написані в багатобарвних образах із цікавим сюжетом та в напруженому розвитку дії. У них — пошуки нових ідей бо поет оспівує людину та її прагнення. Не можна поминути тут і його пильного вивчення канадської дійсності, яку він, справді, зрозумів та оцінив. У його творах вона не трафаретна й не абстрактна, а жива, повна динаміки й віри в краще майбутнє.

Коли мова про літературну діяльність Мандрики, то треба також відзначити його вклад у розвиток українського літературознавства та в історію українського письменства в Канаді (*«History of Ukrainian Literature in Canada»*, англійською мовою, 1968). В цих ділянках його думки підсилені великим фактичним матеріалом, посиланням на першоджерела та твердженням, що українська канадська література не є чимось ізольованим, бо має свої характеристичні риси, йдучи впарі з літературним процесом інших народів. Вона дає не поверхові, а глибокі відтворення життєвої правди.

Таким чином, творчість Мандрики є частиною великої української літератури, в яку він увійшов як талановитий поет і видатний критик.

До 90-річчя з дня народження бажаємо нашому ювілятові чергових успіхів на великому шляху до святині справжньої творчості, де домінує великий Дух і де живе свята Правда майстрів мистецького слова.

Луббок у Тексасі, 27-29 листопада 1976 р.

Володимир ЖИЛА

ТРИ НОВІ ПЛАТІВКИ ГАЛИНИ АНДРЕАДІС

(Замість рецензії)

Українська закордонна фонотека збагатилася наприкінці 1976 року трьома новими платівками-стерео видання американської фірми «Арсі Ей»: «Білі лебеді», «Алісія Андреадіс — вибрані оперові арії із симфонічною оркестрою Буенос-Айресу» та «Алісія Андреадіс співає український національний гімн».

Випускниця аргентинської столичної Консерваторії і солістка оперного театру «Кольон» у Буенос-Айресі та інших театрів, Алісія-Галина Андреадіс виступила на цих платівках у повній красі її великого голосу (меццо-сопрано), вишліфованого великою працею та таким же великим оперово-сценічним досвідом. Поява трьох українських довгограйних платівок Галини Андреадіс із записом симфонічної оркестри і вокального оперного секстету аргентинців з Буенос-Айресу, які часто творять гарне тло для української оперової зірки, — це осяг не лише нашої співачки, а й українського вокального мистецтва взагалі.

На жаль, не обійшлося без промахів. До таких належать, наприклад, відсутність прізвищ поетів чи лібретистів, до слів яких написані пісні або виконувані арії. Їхні прізвища, як співавторів творів, повинні бути зазначені на кожній платівці, що виходить за кордоном.

В оперовій арії з «Чорноморців» Лисенка Галина-Алісія Андреадіс досягає справжніх мистецьких вершин, як і в арії Одарки з опери «Купало» Вахнянина, і так же блискуче, з душею, виконує три пісні Стехи з «Назара Стодолі» Т. Шевченка — К. Данькевича.

«Вибрані оперові арії» українська солістка співає у супроводі симфонічної оркестри Буенос-Айресу, під диригуванням маестра Антоньо Копитовича: оркестра звучить чітко, зіграно фахово, а маестро виявив добре знання і слух до української мелодики. Платівку зареєстровано в Аргентині, під вокальним наглядом Аманда Сетери з «Кольон». Гарний портрет солістки на обкладинці — робота Марка Благова, оформив платівку мистець Дж. Броккольо. На звороті бачимо 9 світлин: Галина Андреадіс у 9 ролях з різних опер: «Валькірії», «Ноктюрну», «Кавалерії рустікани», «Анни Ярославни», «Запорожця за Дунаєм» та інших. На великій світлині зображена Галина Андреадіс із симфонічною оркестрою в Буенос-Айресі. Слухаючи цю платівку, особливо арії з українських опер, відчуваєш і духово бачиш, який великий талант маємо в Галині Андреадіс. Талант подвійний: першорядної оперової солістки і співачки та доброго організатора, бо налагодити таку активну співпрацю з столичним оперовим театром ген, у Аргентині — не проста справа. У лівому куті другої сторони обкладинки подані приклади відгуків міжнародної преси на виступи солістки: від Буенос-Айресу до Риму, від Канберри до Сан-Франціско чи Нью-Йорку. Римський щоденник «Католік дейлі», наприклад, писав після її виступу: «Віртуоз феноменальної сили».

«Білі лебеді» — з цієї платівки чуємо немов іншу Галину Андреадіс. Це одинадцять українських пісень, переважно тогобічних композиторів, цікавих і, без сумніву, обдарованих, хоч вони й змушені окупаційним режимом писати не лише чудових «Білих лебедів» чи «Лелеків», а й багато партійних панегіриків. П-ні Андреадіс старанно вибрала найкраще з того доробку, додала славетну «Синю чічку» М. Гайворонського, яку виконує не лише голосом, а й глибиною серця, «Хусточку блакитну» Остапенка. Деякі пісні співає в супроводі шістьох аргентинських співаків з оперного театру «Кольон» в Буенос-Айресі, трьох жінок і трьох чоловіків, які дуже добре опанували український текст і голосово творять, так би мовити, небо — на якому зіркою сягає голос Галини Андреадіс. Спів супроводжує оркестра під диригуванням Антоньо Копитовича. Пісня «Виростеш, мій сину» В. Симоненка, музика Платона Майбороди, — у виконанні Галини Андреадіс залишиться у кожного слухача в душі назавжди, з її словами: «Вибрати не можна тільки батьківщину». В «Лелеках» Л. Вербицького Галина Андреадіс,

співаючи душею, висловила тугу української матері, яка не дочекалася єдиного сина... у «Білих лебедях» А. Майоріва — тугу за правдою, за вірним другом, за тими лебедями, яким «згори видніш»... «Не рубай тополі» — співає-благає солістка в іншій пісні, музика Шамо, закликаючи на все життя зберегти калину, зберігати великі й прекрасні традиції рідного народу. «Материнські руки» О. Білаша — гимн материнству. «Хусточка блакитна» — смуток за козаком-милим, який не вернувся.

Всі мелодії цієї платівки підібрані так, що їх можна не лише слухати — під них можна й танцювати. І добре буде, коли українська молодь за кордоном довідається про цю платівку, вона напевно її оцінить і полюбить.

Відповідно по-мистецькому оформила цю платівку з українським написом «Білі лебеді» відома малярка Катерина Кричевська: молода українка з косою, в народному одязі, босоніж стоїть над річкою, а над заводями у невідоме, назустріч бурям, пролітають лебеді... Більшість пісень на цій платівці легкого, розвагового жанру, ліричні, любовні. Ніжно й приємно звучить оркестра. Першоякісне оркестрування. «Синя чічка» М. Гайворонського звучить цілком по-новому у виконанні Галини Андреадіс, аргентінського хорового секстету і оркестри.

«Аліція Андреадіс співає український національний гимн» — третя платівка з найновішого випуску. Добре зробила солістка, що замість недолугого «воріженьки» співає «Згинуть наші вороги!» Український гимн звучить у супроводі симфонічної оркестри потужно, велично, переконливо. «Заповіт» Т. Шевченка — К. Стеценка Галина Андреадіс виконує як мелодеклямацію, на тлі оркестри. В дуетах із сопрано Тамарою Лихолай — вони зразково зіспівані («Коли розлучається двоє» Степового — Лисенка та інші). Пригадується, що кілька років тому солістка Тамара Лихолай наспівала ще в Аргентині пісні для дітей, українською мовою. Наспівала так добре, що ми чекаємо нових пісень у цьому жанрі.

Стеценко, Вербицький, Колесса, Пюрко та інші звучать із цієї платівки у блискучому виконанні Галини Андреадіс, а «Розвійтеся з вітром» Івана Франка — Степового є по-своєму відзначенням пам'яті Поета-Каменяря в 60-ліття його передчасної смерті. Бадьоро й оптимістично, з вірою в остаточну перемогу правди, звучить пісня-марш «Ми ідем», музику до якої написав аргентінський композитор і диригент оперної симфонічної оркестри маестро Антоньо Копитович; спасибі йому за участь у розбудові української національної культури! До віри в перемогу, до нових змагань і праці в ім'я перемоги закликає і наснажує пісня-марш Д. Пюрка «Друзі, вперед», у якій сильний від природи голос Галини Андреадіс вібрує й переливається, немов синьо-жовте знамено високо над землею, над нами.

На звороті обкладинки цієї платівки бачимо фото Галини Андреадіс і аргентинської симфонічної оркестри — на тлі великого портрета молодого повного надій і сили Тараса Шевченка. Світлина немов віддзеркалює зміст, красу і завдання цього випуску.

Заслухавши ці три найновіші платівки української оперової зірки Галини Андреадіс, українська громадськість напевно щиро привітала б мистця з черговою, найновішою платівкою — з творами українських композиторів, які поза межами Батьківщини живуть і творять в ім'я України та нашої національної культури.

М. О.

ПАМ'ЯТІ РОМАНА СОЛТИКЕВИЧА

Якими словами передати до болю сумну вістку про смерть широко-відомого на рідних землях, в Канаді й США диригента хорів, учителя й пропагатора української музичної культури, щирого патріота *Романа Солтикевича*?

17-го листопада 1976 р. у вечірніх годинах неблагання смерть перервала струни його музи та його життя. Пройшовши 67-річний шлях трудолюбного й плодovitого життя, ще в останніх хвилинах повного плянів як же передчасно відійшов він у Вічність. Осамітнив любу дружину, осиротив трое ще неповнолітніх дітей, покинув родину, друзів і приятелів ансамблю «Дніпро» та й інших хорів, якими диригував, і всю українську громаду Едмонтону, якій віддавав свій талант та свої сили впродовж 25 років.

Блаженної пам'яті Роман Солтикевич прийшов на світ 4 лютого 1909 р. в селі Улюч на Лемківщині (західньоукраїнські землі), в родині о. Ореста й Леонтини з Мінкевичів. Улюч — свідоме село, з традицією знаменитого хору ще з 1860 р., заснованого о. Михайлом Вербицьким, композитором нашого національного слав'я «Ще не вмерла України». Ця традиція панувала в родині о. Солтикевича й у її душі виростав та виховувався молодий Роман, набираючися знання спершу в народній школі рідного села, а згодом у середній у Перемишлі. Обдарований музичним талантом, закінчивши гімназію вступає на музичні й диригентські студії до Музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові, а потім продовжує й поглиблює їх у Кракові, де диригує студентським хором.

Почавши з 1930 року він, як 21-річний тоді юнак, організує церковні та світські хори на рідній Лемківщині та здобуває на різних конкурсах перші місця. Як свідомий і активний націоналіст, попадає до польської

тюрми ще до другої світової війни, а в час війни досить дошкульно переживає і німецький режим.

1944 рік — рік великого ісходу «на Захід» синів й дочок України, втеча від московсько-большевицької навали. В мандрівці «на Захід» Роман Солтикевич на короткий час зупиняється в Австрії, а потім у Франції. Зовсім природно, він, як любитель музики, там, де тільки мав пригожий ґрунт, зараз організував хор. Остаточно в 1951 р. переселюється на постійне життя до Канади, до Едмонтону. Відразу стає диригентом хору катедрального храму св. Йосафата. В 1953 р. засновує чоловічий хор «Дніпро». Спочатку це був невеликий, кільканадцятичленний хор, але під його вмілим проводом він розростається і під мистецьким поглядом стає найкращою хоровою одиницею у західній Канаді.

В 1955 р. одружується із Стефою Дерех, а дочекавшись дітей, сина і двох дочок — дає їм всебічне виховання та прищеплює їм любов до музики і рідної пісні.

Якщо згадуємо про 25-річне життя бл. пам. Р. Солтикевича в Едмонтоні, то він, як диригент, майже повністю присвятив свою працю в той час хорові «Дніпро». Але одночасно диригував і хором при церкві св. Юрія, а від 1965 р. аж до своєї смерті керував хором катедрального храму св. Івана. Зорганізував також молодечий хор СУМК-у і ним управляв упродовж 10 років.

Хор «Дніпро», якому він віддавав свій музичний талант і свій труд, був спочатку чоловічим хором на службі української громади Едмонтону. Та не тільки Едмонтону, був і є відомим своїми виступами в цілій Альберті в Манітобі, а останньо виступав в Онтаріо. Роман Солтикевич із хором «Дніпро» виступав й на міжнародних фестивалях, де здобував перше місце. За ці успіхи в ширенні української музичної культури, якою збагачується канадська культура. 1973 року прем'єр Альберти Петро Логін наділює його відзначенням «за осяги». Це ще більше заохочує його до праці й він залучає до хору й жінок, щоб створити мішаний хор. Це йому повністю вдається. Мавши вже такий хор, у співпраці з танцювальним ансамблем «Черемош», він виводить хорово-інструментально-танцювальні монтажі, унікальне вокально-хореографічне явище в Канаді, з якими виступає на фестивалях і концертах в Альберті, а навіть в США на т. зв. ЕКСПО 74 в Спокені. Захоплений успіхами таких монтажів, мавши на увазі, що «Черемош» не все може включитися у спільні виступи, бо має свою програму, організує при хорі «Дніпро» оркестру й танцювальну групу, з чого постає мистецька одиниця, ансамбль «Дніпро» з 120 членами.

Бл. пам. Роман Солтикевич, задивлений у майбутність ансамблю, відданий всеціло праці над ним та хором катедри св. Івана і СУМК-у, зовсім не звертав уваги на те, що часте хвилювання перед виступами й турбота, щоб усе випало якнайкраще та, врешті, й вік, можуть спри-

чинити серцевий приступ. І справді цей небажаний «гість» прийшов до нього взимку 1975-76 років. Кілька місяців тривало поки він вернувся до здоров'я й знову почав працю в ансамблі й в катедральному хорі. Провід над хором СУМК-у передав у молодші руки. Та небажаний «гість» загіздився у його серці міцно. Влітку 1976 р. він знову дав про себе знати, щоб врешті 17 листопада перервати недокінчену симфонію життя диригента Романа Солтикевича. Напевно леліав він думку про 25-річчя хору-ансамблю «Дніпро», яке припадає на 1978 рік. Та не дочекався срібного ювілею своєї диригентської праці.

Смерть Романа Солтикевича — це болюча втрата не тільки його найближчої родини, а й усієї едмонтонської української громади. Воля Всевишнього забрала його нам, мабуть, на те, щоб він у небесних хорах прославляв Бога так, як це робив тут на землі, віддаючи Йому хвалу в піснях різних церковних та світських хорів, що ними диригував. Едмонтонові залишив незатертий слід своєї праці. Хай же пам'ять про нього залишиться в майбутніх поколіннях.

Іван ХОМА

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Велика Британія:

Кооператива «Нова Фортуна» (Олдгам) — 150 ф.; Спілка Української Молоді (Тарасівка) — 53 ф.; Лука Демчук (Ковентрі) — 40 ф., і 100 ф. на Музей ім. Степана Бандери.

М. Олійник (Ноттінгем) 8 ф.; по 5 ф. — Дарія Семак-Мартинюк (Лондон) В. Алян (Пітерборо), Я. Смола (Айлсбері); по 4 ф. — М. Телюк (Редінг), Я. Турянський (Манчестер). По 3 ф. — І. Гнида (Ковентрі), Відділ СУБ-у в Лію, О. Ковальчук (Брадфорд).

Український Товариський Клуб (Глостер) — 2 ф. 95 п.; по 2 ф. 50 п. — С. Кучерак (Лондон), П. Смерека (Карлайл). По 2 ф. — В. Новаківський (Челмсфорд), О. Сорока (Ноттінгем), Т. Парацак (Тодморден), М. Васильків (Енфілд), М. Мостовий (Кіхлей), М. Равський (Брадфорд), П. Орищук (Лютон), М. Кушнір (Чард), Й. Кузьо (Галіфакс), М. Лось (Манчестер), І. Парубочий (Фелікстов), Г. Мельник (Редінг), П. Шиманчук (Дарбі), О. Марковський (Манчестер), І. Гнида (Болтон), В. Романович (Варінгтон).

По 1 ф. 50 п. — С. Полозяк (Данді), М. Ткачук (Лестер). І. Сухар (Бері), В. Бойчук (Дарбі), Т. Зарічний (Айлсбері), Ф. Плескун (Банц), І. Шестака (Донкастер), С. Полозяк (Данді), С. Савків (Брадфорд); по 1 ф. 20 п. — В. Ванчарський (Ковентрі), М. Миколишин (Лестер).

По 1 ф. — П. Шиманчук (Дарбі), І. Гнида (Болтон), М. Кривінський (Лестер), І. Лац (Волвергамптон), І. Гридчук (Манчестер), В. Бойчук (Брадфорд), М. Кундеревиц (Ковентрі), М. Кріслатий (Ноттінгем), М.

Бандровський (Лондон), В. Левицький (Манчестер), І. Орфенюк (Оксфорд), М. Кривінський (Ноттінгем), Т. Могилевич (Волвергемптон) А. Питльований (Бедфорд), М. Глушко (Лій), Т. Ванат (Лідс), В. Воронович (Лестер), М. Ковалюк (Бартон он Трент), М. Кузик (Волвергемптон), М. Кавецький (Ноттінгем), Т. Старчак (Болтон), Т. Саведчук (Манчестер), Д. Василик (Брадфорд), І. Керч (Лемінгтон Спа), О. Сорока (Ноттінгем), Р. Дубиняк (Фелікстов), В. Зварич (Редінг), В. Янківський (Болтон), Б. Рогач (Галіфакс), М. Кізімишин (Галіфакс), П. Телев'як (Лондон), М. Шутка (Брадфорд) А. Нич (Сканторп), В. Слюзала (Вест Бромвіч), В. Петришин (Бедфорд), Д. Походай (Бедфорд), О. Красій (Ковентрі). В. Мандрика (Едінбург) — 75 п.; Д. Панчак (Глоссоп) — 65 п.; М. Дідух (Лондон) — 50 п.; В. Яцьків (Аштон) — 35 п.; П. Гарбуз (Бері) — 25 п.

США:

П-во Цяприна — 50 дол.; Пані Т. Гайдукевич (Флінт) — 30 дол.; проф. П. Андрусів (Денвер) — 25 дол.; по 10 дол. — інж. Л. Биковський (Денвер), М. Гурський (Нью Гевен).

По 5 дол. — В. Скомський (Озон Парк), В. Риндич (Філяделфія), Е. Галушак (Денвер), В. Мудрак (Бруклін), П. Рогатинський (Денвер), С. Гаврилюк (Йонкерс); Б. Стельмах (Гладстонбері) — 3 дол.

Канада:

По 10 дол. — пані Л. Левицька (Монтреаль), Я. Казанівський (Оттава), проф. М. Андрухів (Монтреаль), П. Шумський (Торонто); І. Харина (Брит. Колумбія) — 7 дол.; по 5 дол. — М. Романюк (Рівергед), І. Наливайко (Гамільтон), О. Мерцало (Едмонтон), В. Бицик (Гвелф), В. Паїк (Едмонтон), В. Бицик (Гвелт); Г. Плєсун — 4 дол. По 2 дол. — В. Кахнич (Тендер Бей), А. Доманчук (Ст. Леонардс). І. Корда (Тендер Бей) — 1 дол.

Австралія:

Я. Петрикович (Карлтон) — 6 дол. По 2 дол. — д-р А. Гураль (Сідней), А. Данилюк (Бералла).

Німеччина:

В. Косак — 25 нм.

Управа Українського Культурно Товариського Клубу в Лідкомб, Австралія, пожертвувала на Пресовий Фонд «Визвольного Шляху» — 123 ф. 86 п.

З нагоди вінчання п. В. Гуменюка із панною А. Стасік 7-го серпня 1976 р., в Лондоні, присутні гості склали добровільні пожертви на Пресовий Фонд «Визвольного Шляху» — 30 ф.

Під час похоронної тризни бл. п. Я. Данилюка та бл. п. С. Луцишина, в Ноттінгемі, присутні склали добровільні пожертви на Пресовий Фонд «Визвольного Шляху» — 18 ф.

Всім Жертводавцям — складаємо щирю подяку!

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:

Folksham Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, Vic. 3046. Australia.

Mr. W. Lytwyn
c/o Dnister
928 Mt. Alexander Rd.
Essendon, Vic. 3040.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B. A/Z. 2.
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

The League for the Liberation
of Ukraine, 140 Bathurst St.,
Toronto, Ont., Canada M5V 2R3

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Bld. St. Germain
75—Paris, 9^e

США:

Mr. H. Cebrij
136 - 2nd Ave.,
New York, N.Y. 10003,
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia, 19115 Pa.

Дітройт і околиця:

Mr. Ilko Rozak
5051, Sobieski
Detroit, Mich. 48212

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 90 пенсів або 2,50 дол.
Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо роз-
говоруватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо
повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ
ВСІХ: КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ. СЛУ-
ЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО
БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ,
ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА
РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.
